Omdat mensen ertoe doen
naar een economie voor iedereen

Onze hele economie staat tegenwoordig in het teken van groei, winst, groter en meer. Alles lijkt te draaien om geld; mensen tellen daarbij meestal niet. Dat lijkt een onontkoombare ontwikkeling. Maar is dat wel zo?
Jurriaan Kamp betoogt in dit boek dat ook de huidige wereldeconomie is gebaseerd op menselijke keuzes en besluiten. En dat betekent dat je ook andere besluiten kunt nemen om ervoor te zorgen dat mensen weer centraal komen te staan.
Hij stelt onder meer aan de orde: een nieuwe methode om het nationaal inkomen te berekenen; geen belasting op inkomen, maar op gebruikte grondstoffen; een wereldhandel op basis van wederkerigheid; rentevrije valuta. De beperkte aansprakelijkheid van bestuurders en aandeelhouders voor nalatigheid en milieuschade wordt eveneens ter discussie gesteld.
Sommige van deze ideeën zijn al eerder naar voren gebracht door vooraanstaande wetenschappers, maar nog nooit als een samenhangend geheel van afspraken die de peilers kunnen zijn van een nieuwe economie, een economie waarin mensen ertoe doen.
Aantasting van de bestaande machtsstructuren: het lijkt onbegonnen werk. Jurriaan Kamp laat niet alleen zien dat het moet, maar ook dat het kan.

Jurriaan Kamp, voormalig chef van de economieredactie van NRC Handelsblad, is oprichter en hoofdredacteur van het opinietijdschrift Ode. Hij publiceerde eerder bij Lemniscaat het boek '**Het kan wel**'

ISBN 90-5637-342-0

Lemniscaat

Kamp • Omdat mensen er toe doen

Jurriaan Kamp

Omdat mensen er toe doen

naar een economie voor iedereen

Lemniscaat

OMDAT MENSEN ERTOE DOEN

Jurriaan Kamp

Omdat mensen ertoe doen

naar een economie voor iedereen

Lemniscaat

Voor Hélène
Devika, Majlie, Nina en Wali

Omdat zij er alles toe doen

Illustratie omslag: Hans Kennis
Boekverzorging: Pieter Kers
© Jurriaan Kamp 2000
ISBN 90 5637 342 0

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie,microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk- en Bindwerk: Hentenaar Boek b.v., Nieuwegein

Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, chloorvrij gebleekt en verouderingsbestendig papier en geproduceerd in de Benelux, waardoor onnodig en milieuverontreinigend transport is vermeden.

INHOUD

Inleiding: Waarschuwing 7

1 *Groei. Welke groei?* 15

2 *Geld: middel of doel?* 23

3 *Schadelijke schulden* 35

4 *Vrijhandel: aanvallen!* 47

5 *Besturen en belasten* 57

6 *Ondernemen of huishouden?* 67

7 *De makkelijkste weg* 79

8 *Je werk of je leven* 93

9 *De revanche van de geest* 103

Epiloog: Omdat mensen ertoe doen 113

Bronnen 117

De mens is er toch niet om de economie in stand te houden.
– Loesje

INLEIDING: WAARSCHUWING

Ooit leerde ik het journalistieke vak op de economieredactie van NRC Handelsblad. Ik ben geen econoom, maar de toenmalige chef van die redactie dacht mij te kunnen gebruiken als stagiair. En die gok pakte voor ons allebei goed uit. Zo'n twintig jaar geleden stond de financieel-economische journalistiek nog in haar kinderschoenen. De sectie economie was een ondergeschoven kind in de kranten en geen enkel televisiejournaal bekommerde zich om de dagelijkse ontwikkeling van de beursindex. Met een beetje algemene belangstelling kon je je goed handhaven op die economieredactie die bestond uit een ruime handvol redacteuren.

Tien jaar later kwam ik terug op diezelfde economieredactie na een correspondentschap in Delhi. De redactie bestond inmiddels uit meer dan twintig redacteuren, maar ik was nog steeds geen econoom. Vier jaren Azië hadden me veel geleerd over arm en rijk, over internationale verhoudingen en over handel en industrie. Terug in Nederland struikelde ik over begrippen als 'beurswaarde', 'koers/winstverhouding' en 'junk bonds'. In de media deed een nieuwe expert – de 'analist' – zijn intrede. Economie was met algemene belangstelling niet meer te volgen. In de avonduren leerde ik balansen lezen en worstelde ik me door de internationale financiële pers. Daarna ging het snel verder. Economie veroverde de samenleving. De beurs werd een heilige graadmeter, *business* een gevleugeld begrip. Tegenwoordig beïnvloedt de beursindex het humeur van hele volksstammen. Je zou kunnen zeggen, dat de economie daardoor dichter bij de toevallige voorbijganger is komen te staan. Ik denk eerder, dat

die voorbijganger hetzelfde ervaart als ik toen ik terugkwam uit India: de 'economie' is machtig en tegelijk ongrijpbaar geworden. En de mens lijkt er niet meer toe doen.

De Indiase romanschrijfster Arundhati Roy schreef onlangs een essay over het gigantische complex van stuwdammen in de vallei van de Narmada in India. Haar verhaal illustreert met een pijnlijke precisie de mensonterende wijze waarop onze moderne wereldeconomie werkt. Het Narmada-project heeft al miljoenen mensen dakloos gemaakt. Stuwmeren hebben landbouwgronden doen verdwijnen en vee is verdronken. Binnenkort gaat er weer een dam dicht en worden weer tweehonderdduizend Indiërs verdreven. Verontwaardigd schrijft Roy: 'Louter de deelname aan een debat over herhuisvesting betekent al een eerste stap richting het opschorten van elk rechtsbeginsel. Tweehonderdduizend mensen van woonplaats doen veranderen teneinde drinkwater te leveren aan veertig miljoen – of de pretentie te hebben dat zoiets kan: er is hier iets faliekant mis met de schaal waarop te werk wordt gegaan. Dit is de rekenkunde van fascisten. Hierdoor worden verhalen gewurgd, details doodgeknuppeld en worden volstrekt redelijke mensen verblind door een misleidend maar sprankelend visioen.'

Het lijkt India. Het lijkt ver weg. Het lijkt een verhaal over een andere wereld waar – helaas – nog andere normen gelden. Maar dat is het niet. Ik besef dat dezelfde 'rekenkunde' onze samenleving plaagt. Nu heerst economische voorspoed en worden er minder fabrieken gesloten. Maar hoe lang is het geleden dat duizenden mensen hun werk verloren door een fusie of een bedrijfssluiting? Toegegeven, die mensen worden niet – zoals de Indiase plattelandbewoners – de dood ingestuurd, maar krijgen een keurige uitkering via het stelsel van sociale zekerheid. Toch is de gedachte achter de rekensom dezelfde: de wereldwijde heerschappij van het grote geld. Het belang van de mens staat in elk geval niet voorop. In de moderne economie geldt veeleer het uitgangspunt zoals Loesje het hierboven ironisch formuleert.

Hoe is het mogelijk dat mensen een systeem van handelen en produceren hebben gemaakt waarin mensen er niet toe doen? Verkeerde vraag, zullen velen opwerpen. Vrijhandel en markteconomie brengen thans voorspoed in de verste uithoeken van de planeet. Voorspoed in getallen, ja. Maar als al die factoren, die nu niet in getallen worden uitgedrukt en die juist over de menselijke kwaliteit van het bestaan gaan, worden geteld, blijft weinig of niets over van de vooruitgang. De economie dient het nationaal inkomen, de beurs en de aandeelhouders. Achter al die instituten gaan natuurlijk mensen schuil. Maar hun stem telt niet.

Neem de mantra van grootschaligheid. Bedrijven worden groter en groter omdat de mondialisering van de wereldeconomie dat vraagt. Omdat 'groter' hetzelfde is als 'beter'. Dus is je bank de afgelopen tien jaar zo'n drie keer van naam veranderd. Dus moeten luchtvaartmaatschappijen fuseren om te 'overleven'. Dus is 'de grootste fusie ooit' een maandelijks refrein op de financiële pagina's geworden. Zulke fusies zijn misschien in het belang van aandeelhouders, ze zijn niet in het belang van mensen. Directies kunnen prachtige rekensommen maken over schaalvoordelen, maar in die sommen staat bijvoorbeeld niets over de frustraties die steeds meer werknemers ervaren in steeds grotere organisaties. Er is weinig verschil tussen deze berekeningen en Arundhati Roy's 'rekenkunde van fascisten'.

Het is een merkwaardige wereld waarin vaders – nog altijd vooral *vaders* – met bedrijven bezig zijn op een manier zoals zij nooit met hun eigen gezinnen zouden omgaan. Waarin die vaders de aarde behandelen op een wijze waarop zij nooit met hun eigen tuin zouden omgaan. Het is een merkwaardige wereld waarin de zorg voor het huishouden – dat is de betekenis van het woord 'economie' – zoiets heel anders betekent op het niveau van landen dan op het

niveau van thuis. Het is een merkwaardige wereld waarin wij elkaar voorhouden, dat al die misstanden – mensenrechtenschendingen, milieuvervuiling, kinderarbeid, stress – nu eenmaal onvermijdelijke gevolgen zijn van 'de vooruitgang'. Alsof onmenselijkheid een voorwaarde voor menselijkheid is.

Al die multinationale bedrijven en internationale organisaties – zoals de Wereldbank, het Internationale Monetaire Fonds (IMF) en de Wereldhandelsorganisatie (WTO) – doen niet zo maar iets. Zij functioneren volgens regels en uitgangspunten, die bewust zijn gemaakt en gekozen. Vrijhandel, nationaal inkomen, rente, schulden, groei, productiviteit, efficiëntie – het zijn begrippen die zorgvuldig zijn geformuleerd. Zo heeft bijvoorbeeld de bijeenkomst van staatshoofden en regeringsleiders van 1944 in het Amerikaanse Bretton Woods – toen het IMF en de Wereldbank werden opgericht – in belangrijke mate bepaald hoe de wereldeconomie zich tot vandaag ontwikkelt. Dat wordt vaak vergeten. We zijn niet veroordeeld tot de huidige gang van zaken; we – of althans degenen die wij daarvoor hebben aangesteld – hebben ervoor gekozen.

En daarom kun je er ook voor kiezen om nieuwe wegen in te slaan. Zoals destijds afspraken werden gemaakt, kan je dat ook nu doen. Nieuwe afspraken, met nieuwe, andere, gevolgen. Afspraken die zouden kunnen leiden tot een nieuwe economie. Niet die nieuwe economie van internet. De uitgangspunten van de digitale economie zijn niet nieuw. Ook in de interneteconomie staat de mens niet centraal. De zoektocht naar die wezenlijk nieuwe economie is inmiddels goed op gang gekomen. In de afgelopen vijf jaar zijn vele belangwekkende boeken verschenen van auteurs die de tekortkomingen van het gangbare economische denken en handelen zorgvuldig hebben geanalyseerd en die baanbrekende nieuwe visies op de economische ontwikkeling presenteren. Maar er komen niet alleen nieuwe ideeën. Het hoopgevende is dat die ideeën ook in steeds bredere kring weerklank vinden. Het massale protest tijdens de vergadering van de Wereldhandelsorganisatie in Seattle in november 1999 was illustratief. De demonstranten die in Seattle bijeenkwamen, waren niet in de eerste plaats de bekende 'professionele' actievoerders van organisaties zoals Greenpeace. Er liepen daar priesters, docenten, studenten, schrijvers en vooral ook (groot)vaders en (groot)moeders. Ofwel gewone mensen op de bres voor een economie waarin plaats is voor hun waarden, idealen en verlangens.

In september 2000 stond op het *State of the World Forum* in New York – altijd een boeiende ontmoeting van de gevestigde orde met vertegenwoordigers van het nieuwe denken – de mondialisering ook centraal. Daar bleek de gevestigde orde al in belangrijke mate besmet met het 'Seattle-virus'. Of het nu de Thaise minister van buitenlandse zaken was of de vooraanstaande partner van adviesbureau McKinsey, uit onverwachte hoeken klonk kritiek op de voortrazende liberalisering van de wereldhandel waarin fundamentele menselijke waarden reddeloos worden meegesleurd. Met zulke meningen en analyses begint de hervorming van het beleid.

Dit boek presenteert een aantal ideeën om die ontwikkeling te steunen en verder te stimuleren. Het boek is niet uitputtend. Er bestaat nog zo veel meer dat in de goede richting wijst. Maar ik heb gekozen voor een aantal fundamentele begrippen die – van een nieuwe inhoud voorzien – de basis kunnen zijn voor nieuwe afspraken over de organisatie van de wereldeconomie. Die ideeën zijn uit vele breinen ontsproten. Er zijn een paar auteurs en instituten die mij in het bijzonder hebben geïnspireerd. Als het om de berekening van het nationaal inkomen gaat, is het werk van het *Redefining Progress Institute* baanbrekend. Het nieuwe boek van de Belgische bankier Bernard Lietaer *The Future of Money* over de functie van geld is een belangrijke bijdrage op de weg naar een menselijke economie. De Britse auteur en docent Michael Rowbotham opende mijn ogen met zijn huiveringwekkende analyse in *The Grip of Death* dat onze hele economie op schulden draait. Paul Hawken liet mij zien in zijn essay

over Seattle dat je vóór handel kunt zijn zonder dat je de huidige internationale handelspolitiek hoeft te steunen. En Colin Hines wijst de weg naar een alternatief voor de wereldhandel met zijn recente boek *Localization*.

Het boek valt in twee delen uiteen. De hoofdstukken 1,2,3,4,5 en 6 gaan over de grote economie – van handel, landen en bedrijven. Op die economie hebben wij invloed – weliswaar *indirect via de politiek en de stembus*. De hoofdstukken 7,8 en 9 gaan over de kleine economie van werk en thuis. Over hoe wij zelf rechtstreeks bepalen hoe wij werken en consumeren. En over welke groei wij in ons leven kunnen nastreven. Want als wij in ons dagelijks leven de mens – onze naasten – centraal stellen, zal die keuze uiteindelijk ook de grote economie bereiken. Het is simpel: als wij willen dat mensen ertoe doen, doen mensen ertoe. Het begint met een keuze. Voor jou en mij.

Die keuze brengt mij terug bij de verontwaardiging van Arundhati Roy en bij de oud-premier van een vooraanstaand Westeuropees land die op het State of the World Forum in New York hard met zijn vuist op tafel sloeg en zei: 'We moeten onze boosheid tonen. Pas als wij boos worden, veranderen regeringen hun beleid.' Hij kan het weten. Maar om boos te worden, is er inzicht nodig. Je moet weten wat er gebeurt om je betrokken te voelen. Je moet weten wat er gebeurt om te beseffen dat jezelf bijdraagt aan ontwikkelingen die je – goed beschouwd – verafschuwt. Dat is wat er met mij gebeurt als ik het verhaal over de Indiase stuwdammen lees. Ik kan niet meer ontkomen: ik neem het persoonlijk. Ook ik laat de Wereldbank zijn gang gaan met het voeren van verderfelijk beleid in ontwikkelingslanden. Ook ik koop producten van multinationale ondernemingen die mensenrechten schenden. Of van bedrijven die minder doen dan zij zouden kunnen om hun productie duurzaam te maken. Ook ik aanvaard dat de tweehonderd grootste bedrijven in de wereld samen méér bezitten dan tachtig procent van de wereldbevolking. Schandalige verrijking gaat hand in hand met schandalige verarming. Wat is de overeenkomst tussen Zambia en investeringsbank Goldman Sachs? vroeg *The Guardian* onlangs. Het antwoord schetst de waanzin van de wereldeconomie: Zambia verdient per jaar 2,2 miljard dollar voor zijn 25 miljoen inwoners. Goldman Sachs verdient per jaar 2,6 miljard dollar voor zijn… 161 partners!

Zodra je weet welke schade de mondialisering van de wereldeconomie zoals die zich thans voltrekt, aanricht en welke onrechtvaardigheid dat proces teweegbrengt, ontkom je niet meer aan medeplichtigheid. Zodra je weet dat er alternatieven zijn, ben je uitgedaagd om de moed op te brengen om vernieuwing na te streven. Daarom schrijf ik dit boek. Als de boodschapper van het slechte én het goede nieuws. Je bent gewaarschuwd.

Rotterdam, november 2000
Jurriaan Kamp

Het nationaal inkomen meet noch ons vernuft noch onze moed, noch onze wijsheid noch onze ervaring, noch onze compassie noch onze toewijding aan ons land. Ofwel: het meet alles behalve datgene wat het leven de moeite waard maakt .

– Robert Kennedy

I GROEI. WELKE GROEI?

Het heiligste fundament van de huidige economische orde is 'groei'. Wie het concept van economische groei ter discussie stelt, wordt onmiddellijk verketterd. Vooropgesteld: ik denk niet dat een mens of een samenleving zonder groei kan. Integendeel, groei is inherent aan het leven. Maar in een mensenleven heeft groei vele gedaanten. Een kind heeft elk jaar nieuwe schoenen nodig. In een volwassene groeit inzicht en ervaring. Er bestaat een hele dimensie van geestelijke groei (zie hoofdstuk 8) die vitaal is voor de toekomst van de mensheid maar die niet in statistieken is te vangen. In een mensenleven is 'meer' niet altijd 'beter'. Iemand die honderd kilo weegt, is er niet beter aan toe als hij tweehonderd kilo weegt. Niet elke stijgende grafiek weerspiegelt vooruitgang. Als het om de economie gaat daarentegen, bestaat er geen onderscheid: elke groei is goed nieuws. Maar dat nu is een mythe. En die visie leidt ertoe dat de mens niet centraal staat in de economie.

Laten we eerst eens bekijken *wat* er groeit, als de krantenkoppen jubelen dat de economische groei in het tweede kwartaal hoger uitvalt dan verwacht. Die groei betreft de toename van het bruto nationale product (bnp) of nationaal inkomen. Het nationaal inkomen bestaat uit een optelsom van wat alle inwoners in een land samen verdienen. Preciezer: het nationaal inkomen is de gezamenlijke waarde van alle producten en diensten van een land. De gedachte is dat als het nationaal inkomen stijgt, de welvaart van een land toeneemt. Recent onderzoek van de Wereldbank onderstreept dat uitgangspunt. Het rapport '*Growth Is Good for the Poor*' laat zien dat als het

nationaal inkomen van een land stijgt, de inkomens van alle inwoners van dat land – gemiddeld genomen – eenzelfde stijging vertonen. Daarmee weerleggen de economen van de Wereldbank de bekende kritiek dat economische groei vooral de rijken dient. Het rapport concludeert enthousiast dat de mondialisering van de wereldeconomie wereldwijd tot hogere inkomens leidt en dat de armen daarvan evenveel profiteren als de rijken. Economische groei is dus goed, zou je zeggen.

Toch is het niet zo simpel. Het blijkt dat de stijging van de inkomens binnen een economie weinig zegt over de gezondheid van die samenleving. William Easterly, ook een econoom van de Wereldbank, onderzocht 95 parameters om te zien in hoeverre economische groei ook tot toegenomen welzijn had geleid. Zijn onderzoek besloeg de periode 1960-2000. Easterly vond slechts vijf indicatoren die waren verbeterd: het aantal telefoons in een land, het aantal commerciële voertuigen, de inname van calorieën en proteïnen en er bleek een verband te zijn tussen economische groei en het minder vaak verbreken van overeenkomsten door regeringen. Dat was alles. Easterly was nogal onthutst over de resultaten en rondde de officiële Wereldbank-studie af met de zinnen: 'Samenvattend laat de studie zien, dat er factoren zijn die een relatie vertonen met een – toenemend – inkomen, maar vele laten die relatie niet zien. Het bewijs dat het leven beter wordt door economische groei is verrassend ongelijkmatig.'

Economische groei leidt dus wel tot hogere inkomens – meer geld –, maar niet tot meer welzijn. De Ierse econoom en journalist Richard Douthwaite komt tot dezelfde conclusie in zijn boek *The Growth Illusion*. Hij onderzocht de periode 1955-1988 in Groot-Brittannië. In die periode verdubbelde het Britse nationaal inkomen. Maar tegelijkertijd was er sprake van een stijging van de criminaliteit, het aantal echtscheidingen en zelfmoordgevallen, het ziekteverzuim en het aantal chronische ziekten. Ofwel de materiële vooruitgang leverde de Britten niet meer geluk op. Voor het bereiken van

sociale verbeteringen blijkt economische groei geen efficiënt middel. En nationaal inkomen blijkt een weinig relevante maatstaf. Er zijn landen met een laag nationaal inkomen waar het welzijn van de bevolking zichtbaar op een hoger niveau ligt dan in landen met een hoger nationaal inkomen. Een favoriet voorbeeld betreft de Indiase deelstaat Kerala. Het nationaal inkomen per hoofd van de bevolking van Kerala bedraagt 1/70 van het westerse niveau. Maar: de levensverwachting van de West-Europese man bedraagt 73 jaar, in Kerala is dat 70 jaar. Het analfabetisme is volledig uitgebannen in Kerala en het geboortecijfer schommelt rond de achttien per duizend, tegen bijvoorbeeld zestien in Nederland. Ontwikkelingsdeskundigen hanteren een *Physical Quality of Life Index* die de belangrijkste indicatoren voor de kwaliteit van het mensenleven aangeeft als een getal tussen 1 en 100. Kerala scoort 88 op die schaal, ver voorbij de niveaus van de ontwikkelingslanden in Afrika en Azië en dichtbij het niveau van het rijke Westen. Gezondheid en onderwijs liggen op het peil van het Westen. En dat dus zonder geld. En ook zonder groeiende economie, want de economie van Kerala wordt – volgens de gangbare maatstaven – al jaren gekenmerkt door stagnatie.

Dichterbij huis is hetzelfde verschijnsel waar te nemen. Zo stelden onderzoekers vast dat de kwaliteit van het bestaan in Ierland – voordat het land de grenzen openstelde voor de Europese integratie – opmerkelijk hoog was vergeleken met het niveau van het nationaal inkomen. De Ieren waren beduidend minder 'rijk' dan de Britten, maar de kwaliteit van hun bestaan lag niet lager. Dat mysterie wordt verklaard door de merkwaardige wijze waarop het nationaal inkomen wordt berekend. Naarmate er in een land meer sprake is van zelfvoorziening, is het nationaal inkomen lager. Maar degene die appels plukt van zijn eigen boom, is niet minder gelukkig dan degene die appels in de supermarkt koopt. Waarschijnlijk is het tegendeel waar. En hetzelfde geldt voor degene die zijn eigen huis bouwt. Daar ligt het geheim van de Ieren en de Keralieten.

Het probleem van het nationaal inkomen is dat het geen enkele onderscheiding kent: alle activiteit wordt meegeteld. Het nationaal inkomen werkt als een rekenmachine die kan optellen maar niet kan aftrekken. Er wordt geen verschil gemaakt tussen kosten en baten of tussen productieve en destructieve activiteiten. Alles wat zich op de markt afspeelt, wordt als een aanwinst voor de mensheid beschouwd. Tegelijkertijd wordt alles wat niet in geld is uit te drukken, genegeerd – ongeacht het belang ervan voor het algemeen welzijn. Zo spelen het gezin, de gemeenschap en de natuur geen rol in het nationaal inkomen, maar de kwaliteit van die elementen bepaalt in belangrijke mate hoe wij het leven ervaren.

Gezinnen en bedrijven kennen het verschil tussen kosten en baten. De uitgaven voor ziektekosten en huisvesting worden thuis afgetrokken van het verdiende inkomen. In het nationaal inkomen worden kosten en baten daarentegen bij elkaar opgeteld. Als een fabriek haar machines – haar kapitaal – verkoopt, leidt dat weliswaar tot inkomsten maar ook tot een verslechtering van de balans. Tenslotte kan de fabriek zonder de machines minder produceren en dus uiteindelijk minder verdienen. Het 'kapitaal' van een land – zijn natuurlijke bronnen – staat daarentegen niet op de balans. Dat heeft tot gevolg dat het nationaal inkomen van Brazilië geweldig stijgt als het hele Amazonewoud wordt gekapt. Erger nog: als de Brazilianen al die bomen vermalen tot houtsnippers en naar het casino gaan met de opbrengst van de snippers, worden zij – volgens het nationaal inkomen – rijker. Als de haring door de intensieve visvangst als soort wordt bedreigd, betekent dit voor de nationale boekhouding een bron van inkomsten. Als de misdaad in een land toeneemt en er meer geld wordt uitgegeven aan de bestrijding van criminaliteit, krijgt de economie een impuls. Hoe meer advocaten zich bezighouden met steeds meer echtscheidingen, des te meer stijgt het nationaal inkomen. Een aardbeving of een verwoestende orkaan vormt een zegen voor de economie. Milieuvervuiling telt dubbel. Als een chemisch bedrijf een vervuilend product maakt, telt dat mee en als dat product later verkeerd terechtkomt en de overheid moet de giftgrond afgraven, telt dat nog een keer. En zo kun je nog even doorgaan. Deze vorm van staatsboekhouding wekt de indruk dat een veilige samenleving en de bescherming van natuurlijke rijkdommen en milieu ten koste gaan van de economie. Economische groei kan gelijk opgaan met maatschappelijk verval. Maar dat blijkt niet uit het nationaal inkomen.

Er zijn ook belangrijke activiteiten die níet worden meegeteld. Als een moeder liefdevol voor haar kinderen zorgt, staat de economie stil. Als zij een verhaal voorleest, gebeurt er niets. Maar als ouders kun kinderen naar een kinderdagverblijf brengen of ze naar de televisie laten kijken, stijgt het nationaal inkomen. Al het werk van vrijwilligers, zonder wie bijvoorbeeld de wereld van de sport tot stilstand komt, telt niet mee. Het is niet goed voor de economie als kinderen voor hun bejaarde ouders zorgen. Een verzorgingstehuis draagt daarentegen bij aan de 'vooruitgang'. En dan is er nog de merkwaardige tombola van de consumptie: we eten te veel – telt mee – en worden dus te dik. Vervolgens besteden we ook nog eens miljoenen aan afslankproducten om dat overtollige gewicht kwijt te raken – telt ook mee. De bypass-patiënt is een metafoor voor de vooruitgang van het land: eet ongezond, betaal voor de gevolgen, tel dit bij elkaar op en de economie is weer een beetje gegroeid.

Het boeiende is dat de man die dit systeem bedacht, al snel zijn bedenkingen er over toonde. In 1932 werd een jonge Amerikaanse econoom, Simon Kuznets, aan het werk gezet om maatstaven voor de staatsboekhouding op te stellen. De depressie was achter de rug en het was de tijd van de maakbare economie van Keynes. De politiek had behoefte aan instrumenten en het nationaal inkomen was zo'n instrument. Maar al in zijn eerste rapport aan het Amerikaanse Congres in 1934 waarschuwde Kuznets voor de beperkingen van het nieuwe systeem. Later schreef hij: 'Als groei wordt nagestreefd,

zou duidelijk moeten worden geformuleerd waarvan en waarvoor.' Maar deze belangrijke kanttekeningen gingen verloren. De politici gingen aan de haal met een manke rekenmachine waarmee zij de kiezer konden imponeren. Het doet denken aan een spelletje spelen met een dobbelsteen die altijd op hetzelfde getal valt.

Het nationaal inkomen zegt dus weinig over de werkelijke welvaart in een land – zoals ook de voorbeelden van Ierland en Kerala laten zien. Verschillende vooruitstrevende economen hebben daarom gewerkt aan betere methoden om het nationaal inkomen te berekenen. In die alternatieve berekeningen tellen zaken als huishoudelijk werk en vrijwilligerswerk wél mee. Geld dat wordt uitgegeven om criminaliteit te bestrijden of om de schade van een misdaad te herstellen, wordt echter afgetrokken van het nationaal inkomen. Ziekenhuisrekeningen of de factuur van de timmerman die een geforceerde deur repareert, gelden als een minpost. Kosten die worden gemaakt om vervuiling ongedaan te maken worden ook afgetrokken. En een land dat zijn olie- of gasvoorraden verbruikt, moet dat verbruik als kosten in de boekhouding opnemen.

Met deze methoden zijn deze economen vervolgens de economische groei sinds de Tweede Wereldoorlog opnieuw gaan berekenen. En wat blijkt? Ruwweg sinds 1970 is er volgens de verschillende nieuwe berekeningswijzen geen sprake meer van vooruitgang. De kwaliteit van het bestaan neemt niet toe – ondanks het feit dat volgens de gangbare normen het nationaal inkomen in die landen sinds 1970 is verdubbeld. De enige uitzondering: Duitsland. Daar is sinds de hereniging ook volgens de nieuwe methoden sprake van groei. En dat is begrijpelijk, want de investeringen in de infrastructuur van de voormalige DDR dragen duidelijk bij aan de verbetering van de levensomstandigheden in dat deel van Duitsland.

De tragische conclusie is dat de economische groei in het Westen sinds 1970 eigenlijk zinloos is geweest. Er kwam wel meer geld, maar dat leverde geen beter leven op. Er kwamen meer auto's maar ook meer files en meer uitlaatgassen. En met de hogere salarissen kwam ook meer stress en minder tijd. De herberekening van het nationaal inkomen sluit aan bij de beleving van de meeste mensen. Want wie heeft nu het gevoel dat de kwaliteit van het leven de afgelopen dertig jaar is verdubbeld? De invoering van een nieuwe berekeningsmethode van het nationaal inkomen – met kosten en baten en optellen en aftrekken – zou de economische ontwikkeling dichterbij de menselijke ervaring brengen. Een reëel nationaal inkomen zou een belangrijke bijdrage leveren aan een economie waarin de mens ertoe doet. In zo'n nationaal inkomen wordt immers *al* zijn werk en ook zijn leefomgeving – de natuur – gewaardeerd.

De zinloze ontwikkeling van de economie sinds 1970 wordt nog schrijnender, als je bedenkt dat de staatsschuld in de meeste landen sinds die tijd is verveelvoudigd. Zo is de Nederlandse staatsschuld tussen 1970 en 2000 toegenomen van ruim 50 naar 500 miljard gulden. Met die oplopende schuld is de economische groei gefinancierd. Maar voor schulden moet worden betaald – met rente. Die rente kun je betalen uit je lopende budget ten koste van andere uitgaven – maar dat wil niemand. Of je moet die rente betalen doordat je winst maakt met nieuwe activiteiten. Voor zulke winst is weer groei nodig. Zo zijn wij gevangen in de economische groei. Gevangen in de spiraal van geld en rente.

2 GELD: MIDDEL OF DOEL?

Geld is een middel om ons leven in de materiële wereld te regelen; geld is een uitvinding, een mentaal instrument, heel noodzakelijk, heel ingenieus, maar uiteindelijk een product van de geest.

– Jacob Needleman

Als ik een kist appels van je leen omdat de oogst van mijn boom tegenvalt, verwacht je na de volgende oogst een kist appels terug. Of je krijgt een paar balen stro van mij in de tussentijd. De mensheid heeft eeuwenlang prima gefunctioneerd met dit systeem. Geld was aanvankelijk bedoeld om dit proces te vereenvoudigen – voor als er even geen appels of strobalen waren. Geld was een middel. En toen bedacht iemand dat als je tien dukaten uitleende, je er elf terug kon vragen. Niemand vroeg ooit elf appels terug als hij er tien had uitgeleend. Maar met geld gebeurde dat wel: de rente was geboren. Niet zonder slag of stoot overigens. Religies hebben zich fel verzet. Jodendom, Christendom en Islam verbieden rente expliciet. De joden vonden al snel een uitweg. In het Oude Testament staat: 'Gij zult van uw volksgenoot geen rente nemen'. Er staat vervolgens expliciet dat dat van buitenlanders wel mag en dus vroegen de joden rente aan niet-joden. In Europa werd rente voor het eerst gelegaliseerd in 1545 door Hendrik VIII nadat hij met de paus in Rome had gebroken. De katholieke kerk bleef zich tot in de negentiende eeuw tegen rente verzetten. Tegenwoordig keren alleen nog mullahs in moskeeën zich tegen rente. Een achterhoedegevecht, denken wij. Rente is algemeen geaccepteerd en niemand kan zich nog een wereld zonder rente voorstellen.

Toch is dat verzet tegen rente niet zo vreemd, want er is geen enkel systeem in de moderne economie dat zo ontwrichtend werkt. Rente dwingt tot concurrentie en tot eindeloze economische groei. Stel: ik leen 200.000 euro voor een hypotheek. De bank verwacht, dat ik in de volgende twintig jaar zo'n 400.000 euro terugbetaal.

Anders ben ik mijn huis kwijt. Die extra 200.000 euro moet ergens vandaan komen. Iemand anders moet dat geld verliezen. Ik ben niet de enige. Hetzelfde geldt voor alle hypotheken in de hele wereld. En voor alle andere leningen. Vandaar die gigantische concurrentie. Vandaar dat Darwin's overlevingstheorie zo gemakkelijk werd overgenomen in politieke en maatschappelijke kringen. Iedereen ervaart de competitie dagelijks. Het systeem van rente leidt ertoe, dat iemand anders failliet moet gaan, om mij mijn huis te kunnen laten behouden. Iemand moet zijn 200.000 euro verliezen, zodat ik mijn 200.000 euro rente aan de bank kan betalen.

Of de economie groeit. Er komt meer geld (zie het volgende hoofdstuk) zodat meer mensen hun rente kunnen betalen. In dat geval bepaalt het rentepercentage het niveau van de economische groei. De groei dient altijd hoger te zijn dan de rente. Want als de rente te hoog is en de groei dus onvoldoende, is er te weinig geld en komen er meer faillissementen. Zo simpel is het. En uiteindelijk kan die groei nooit voldoende zijn, omdat de wiskundige reeks van rente op rente de aardse werkelijkheid te boven gaat. Als ik vandaag één euro op de bank zet, dan is die euro over duizend jaar gegroeid tot een bedrag met zo'n vijftig nullen. Of als Jozef en Maria voor hun zoon in het jaar 0 één cent op de bank hadden gezet tegen vier procent rente, dan hadden hun afstammelingen in 1749 recht gehad op een gouden bal met het gewicht van de aarde. En in 1990 zou dat vermogen al meer dan achtduizend gouden wereldbollen bevatten. Ofwel: de materie kan de rente nooit aan. Daarom is de koppeling van geld aan goud – de gouden standaard – uiteindelijk in 1971 definitief losgelaten. Het moderne geld is niet gebonden aan materie, maar aan schulden. Steeds meer schulden. Maar daarmee is het probleem van de spanning tussen rente en economische groei niet opgelost. Rente zet nog steeds aan tot slopende concurrentie. Rente kan nog steeds niet zonder voortdurende economische groei – met alle bijbehorende negatieve gevolgen voor mens en natuur. Bovendien heeft rente tot gevolg dat de rijkdom wordt geconcentreerd bij enkelingen ten koste van de grote massa. Rente voert naar ongelijkheid. Als je al geld hebt, is het makkelijker om meer geld te krijgen dan wanneer je geen geld hebt. De rente werkt 'gratis' voor de rijken, terwijl de armen altijd een bijzondere inspanning moeten verrichten om een vermogen op te bouwen. Onderzoeken laten dan ook zien dat uiteindelijk altijd meer geld terechtkomt bij degenen die het al hebben. Vandaar de krankzinnige situatie, dat de drie rijkste miljardairs ter wereld meer geld hebben dan het gezamenlijk nationaal inkomen van de vijftig armste landen. Een onhoudbare toestand. Je begrijpt waarom religies zich zo lang tegen rente hebben verzet. Je begrijpt ook dat het systeem om via getrapte belastingen inkomensniveaus te nivelleren, is ontstaan in dezelfde tijd als het legaliseren van de rente.

Tenslotte staat de rente nuttige vooruitgang in de weg. De rente bepaalt de rendabiliteit van elke investering. Stel: ik investeer 1000 euro in een zonnepaneel dat mij in de komende vijftien jaar jaarlijks een besparing van 100 euro op mijn elektriciteitskosten oplevert. Dat lijkt een prachtige rekensom: ik geef 1000 euro uit, krijg 1500 euro terug en maak in vijftien jaar dus 500 euro – de helft – winst. Maar in de rentewereld is deze rekensom helemaal niet mooi. Want als ik mijn 1000 euro vandaag op de bank zet, heb ik over vijftien jaar dankzij de rente tenminste 3000 euro. Mijn investering in het zonnepaneel is dus helemaal niet rendabel. Dezelfde rekensom geldt voor tal van economische activiteiten: ze zijn pas rendabel als ze de 'automatische' winst van de rente verslaan. Vandaar ook de drukte en de stress.

In de complexe moderne maatschappij waarin nog maar weinig mensen hun eigen appelbomen bezitten, kan niemand zonder geld. Alles draait om geld. En het soort geld bepaalt het soort samenleving. Dus leven we nu in een samenleving van concurrentie, opge-

legde economische groei en concentratie van rijkdom. Een samenleving ook, waarin winst en rente tikkertje spelen en bedrijven geen kans krijgen om verder dan het volgende kwartaal vooruit te kijken. In die mallemolen vergeet je snel dat het huidige systeem van geld en rente ook maar een keuze is. Een 'ingenieuze uitvinding', naar de uitspraak van de filosoof Jacob Needleman boven dit hoofdstuk. Er bestaan echter boeiende experimenten met andere vormen van geld, die hele andere effecten op de relaties tussen mensen hebben.

Een van de meest sprekende historische voorbeelden betreft het systeem van Silvio Gesell, een Argentijns-Duitse zakenman. Gesell was in 1918 korte tijd minister van financiën van de republiek Beieren. Hij verwierp het geldstelsel met rente omdat het degenen met geld extra beloonde zonder dat zij daarvoor een inspanning leverden. Gesell stelde daarom een negatieve rente voor: voor het gebruik van geld moest – zoals voor het gebruik van elektriciteit of de telefoon – worden betaald. Naarmate je geld langer bij je houdt, moet je er meer voor betalen. Met dit systeem werd in de crisisjaren tussen 1924 en 1934 uitvoerig geëxperimenteerd in dorpen in Zuid-Duitsland en Oostenrijk. Bijvoorbeeld in het Oostenrijkse plaatsje Wörgl met 4500 inwoners. Wörgl kende in het begin van de jaren dertig een hoge werkloosheid, vele gezinnen hadden geen cent meer te besteden. Er was werk voldoende – er was veel achterstallig onderhoud te verrichten aan de bestrating en de waterleiding – maar er was geen geld om het werk te betalen. Daarop gaf de gemeenteraad 5500 nieuwe, renteloze schilling uit. Achterop de bankbiljetten stonden twaalf vakjes en de geldigheid van elk biljet kon na een maand – tegen betaling van één procent van de waarde – met een stempel van de gemeente worden verlengd. Dus een biljet van 100 schilling werd na een maand afgestempeld tot een biljet van 99 schilling. Deze 'gebruikersbelasting' stimuleerde de bevolking geld uit te geven om te voorkomen dat aan het einde van de maand voor het geldbezit moest worden betaald. Sparen werd dus ontmoedigd, maar investeren werd beloond. De inwoners van Wörgl betaalden hun rekeningen, belastingen en lonen zo snel mogelijk en handelaren waren genereus met het verstrekken van kredieten aan elkaar. De werkloosheid daalde van meer dan dertig procent tot een marginaal niveau. Huizen werden gerestaureerd, wegen vernieuwd en waterleidingen gemoderniseerd. Een plaquette op de brug herinnerde trots aan de episode: 'Deze brug is gebouwd met ons eigen vrije geld.' En met de opbrengst van de gebruikersbelasting werd een gaarkeuken voor de gemeenschap gefinancierd.

De activiteit reikte overigens veel verder dan de lijst met achterstallig onderhoud van de gemeenteraad. De circulatie van de nieuwe schilling begon met de betaling van de mensen die werk voor de gemeente deden, maar het geld verspreidde zich via hen snel tussen de overige inwoners. In de veertien maanden tussen juli 1932 en november 1933 verwisselden de 5500 nieuwe schilling 416 maal van eigenaar, waarmee dus economische activiteiten ter waarde van zo'n 2,5 miljoen schilling kon worden betaald. De nieuwe schilling creëerde meer dan tien maal zo veel werkgelegenheid dan de gewone rentedragende Oostenrijkse munt, die op de bank bleef staan. Anders gezegd: rentegeld creëert schaarste en rentevrij geld stimuleert activiteit.

Het succes van Wörgl trok de aandacht. Tweehonderd andere Oostenrijkse dorpen volgden het voorbeeld. De Franse premier Edouard Dalladier kwam op bezoek. Maar in 1934 slaagde de Oostenrijkse centrale bank, die haar autoriteit ondermijnd zag, erin de experimenten illegaal te laten verklaren door het Hooggerechtshof in Wenen. Een schrale troost voor Gesell was dat John Maynard Keynes in dezelfde tijd in zijn *General Theory* constateerde dat het systeem werkte. Sterker nog, hij voorspelde: 'De toekomst zal meer leren van Gesell dan van Marx.'

We zijn bijna een eeuw verder en de voorspelling van Keynes is nog niet uitgekomen. Toch waart de geest van Gesell thans rond in

wereldwijd al meer dan 2000 complementaire geldstelsels in Nieuw-Zeeland, Australië, de Verenigde Staten, Canada en de Europese Unie. Zo'n geldstelsel ontstaat als een gemeenschap afspreekt om een niet gangbare valuta als betaalmiddel te aanvaarden – zoals destijds in Wörgl. Het was de Canadees Michael Linton die de complementaire geldstelsels in het begin van de jaren tachtig nieuw leven inblies. Hij introduceerde het Local Exchange Trading System (Lets). Via een Lets-stelsel ontstaat een lokale, parallelle economie zonder geldtekort waarin mensen onderlinge diensten verrekenen. De leden van een Lets-systeem verlenen elkaar diensten waarbij (gedeeltelijk) in een nieuwe rekeneenheid – bijvoorbeeld 'groene euro's' – wordt afgerekend. Voorbeeld: Annemieke laat een lekkage in haar huis repareren door Karel die loodgieter is. Ze betaalt Karel 40 groene euro voor zijn werk en nog eens 15 euro voor een nieuwe kraan. Vervolgens gaat Annemieke naar de kapper waar ze 30 groene euro betaalt en 10 euro voor shampoo en een borstel. Annemieke, die in haar tuin groente verbouwt, spreekt met haar buurvrouw Carla af om haar deze week voor 30 groene euro groente te leveren. En buurman Hans levert zij groente voor 20 groene euro.

De gewone euro's worden meteen cash afgerekend. De transacties in groene euro's worden aangemeld op de website van het Lets-systeem. De totale 'rekening' van Annemieke ziet er als volgt uit: zij heeft voor een waarde van 95 euro diensten en producten gekocht, maar ze heeft slechts 25 euro cash hoeven te betalen. Daarnaast heeft zij in het Lets-systeem nog een schuld van 20 euro, die zij met bijvoorbeeld meer groenteleveranties kan inlossen. Lets is meer dan ruilhandel. Via de website van het stelsel kan Annemieke haar schuld van 20 groene euro inlossen bij wie dan ook in de Lets-kring. Er hoeft geen sprake te zijn van precies passende, wederkerige behoeften. Daarom zijn de groene euro's echt geld. In een Lets-stelsel is nooit gebrek aan geld: er ontstaat geld zodra mensen met elkaar willen handelen. Er bestaat geen rente die mensen tegen elkaar uitspeelt.

In tegendeel, Lets stimuleert samenwerking en versterkt onderlinge relaties.

De Lets-systemen van Michael Linton hebben zich over de hele wereld verspreid. Er bestaan ook andere, vergelijkbare stelsels. 'Tijdgeld' bijvoorbeeld, waarbij uren worden verrekend. Peter werkt een uur in de tuin van Christine en daarmee kan hij een uur door Johan zijn auto laten poetsen. Ithaca, een stadje met 27.000 inwoners in de staat New York in de Verenigde Staten, gebruikt een verfijning van zo'n tijdgeld-stelsel. Twee keer per maand verschijnt een krant waarin inwoners en lokale bedrijven adverteren dat zij Ithaca hours accepteren. Het uitgangspunt van de 'hour' is een minimumloon van tien dollar per uur. Aan het systeem doen 1.200 individuen en 200 bedrijven mee waaronder een supermarkt, bioscopen, advocaten en restaurants. In de krant staat wat zij te bieden hebben. Dat betreft een combinatie van gewone dollars en Ithaca hours. Een loodgieter adverteert dat hij beschikbaar is voor 15 dollar per uur, 80-20. Dat wil zeggen dat hij 80 procent van zijn loon in Ithaca hours accepteert. Een bioscoop of restaurant kan bijvoorbeeld 's middags – als er toch minder klandizie is – 100 procent Ithaca hours aanvaarden. In dat geval staat de bioscoop of het restaurant voor de keuze van een lege stoel of een bezette stoel waarvoor met Ithaca hours wordt betaald. Het etablissement bouwt dan naast de reguliere omzet een tegoed in Ithaca hours op waarmee in de gemeenschap bepaalde diensten – bijvoorbeeld de glazenwasser – kunnen worden verkregen.

In Japan bestaat een 'gezondheidsvaluta'. Vrijwilligers die een zieke of een bejaarde verzorgen, bouwen een krediet op waarmee zij of hun familie of vrienden vergelijkbare zorg kunnen verkrijgen. Zulke systemen kunnen een grote omvang krijgen. In Zwitserland bestaat sinds 1934 het nationale complementaire stelsel WIR met 80.000 leden en thans een jaaromzet van zo'n 2,5 miljard Zwitserse frank. Een moderne variant van een complementair stelsel betreft de

airmiles of frequent flyer miles. Aanvankelijk ging het daarbij alleen om een relatie tussen luchtvaartmaatschappijen en hun passagiers. Intussen zijn deze systemen uitgegroeid tot een 'valuta' die ook aan de benzinepomp of in de supermarkt wordt verhandeld. De betekenis van dergelijke alternatieve betaalsystemen zal slechts toenemen, omdat bedrijven op die manier trachten klanten aan zich te binden. Hoe meer een onderneming een klant kan bieden met zijn zegels of airmiles – als je er méér mee kunt doen dan vliegen – des te interessanter wordt die onderneming voor die klant. Op die manier neemt ook het belang van het complementaire geldsysteem toe. Het zal ook steeds eenvoudiger worden om complementaire munten te wisselen tegen echte euro's of dollars. Als je roebels kunt wisselen tegen dollars, waarom zou je dan geen airmiles tegen euro's kunnen wisselen?

De airmiles wijzen de weg naar de toekomst van de complementaire stelsels. Zulke stelsels zijn in potentie veel meer dan 'ouderwets ruilhandel spelen door goedbedoelende idealisten op geitenwollen sokken'. De scepsis verdwijnt en overheden in Nieuw Zeeland, Australië, Amerikaanse staten en in landen van de Europese Unie dragen thans actief bij aan het tot stand brengen van dergelijke stelsels. Ook de houding van de centrale banken verandert. Zo heeft de centrale bank van Nieuw Zeeland als eerste openlijk erkend, dat complementaire geldsystemen helpen om de inflatie te beteugelen. In zo'n stelsel kan iemand immers alleen een krediet verwerven als daar een schuld van iemand anders tegenover staat. De som van alle activiteiten is altijd nul – de geldhoeveelheid blijft hetzelfde. Maar intussen zijn wel allerlei huizen geschilderd, tuinen onderhouden en auto's gerepareerd. Ofwel: economische behoeften worden vervuld zonder dat er extra geld nodig is. Complementaire systemen maken transacties mogelijk die anders niet zouden plaatshebben. Er is dus sprake van méér economische activiteit. Complementaire systemen voorkomen dat de samenleving verlamd raakt door gebrek aan geld.

Want het is toch krankzinnig dat het regelmatig voorkomt dat veel mensen het nut van een bepaald werk zien – bijvoorbeeld het opknappen van de school – en dat er bovendien mensen zijn die dat werk graag zouden doen, maar dat het toch niet gebeurt omdat er geen geld voor is.

Complementaire systemen stimuleren bovendien wederkerigheid en samenwerking. Ze versterken de gemeenschap. En dat heeft nog een bijzonder bijkomend effect: meer gezondheid. Een ziektekostenverzekeraar in de Verenigde Staten biedt lagere premies aan deelnemers aan een Lets-kring in Brooklyn in New York, omdat de maatschappij heeft vastgesteld dat die mensen minder vaak ziek zijn. Daarnaast kunnen complementaire systemen een vitaal instrument zijn voor de financiering van plaatselijke bedrijvigheid. De stelsels helpen lokale kleine bedrijven concurreren tegen de opmars van grote winkelketens. Lokale ondernemingen kunnen veel beter gebruik maken van het plaatselijke aanbod dan de ketens die hun producten en diensten centraal grootschalig inkopen. Dat is een belangrijk voordeel voor de gemeenschap omdat niet de grote ketens maar de kleine, lokale bedrijven de voornaamste bron van werkgelegenheid zijn. Een complementair stelsel kan ook helpen om een nieuwe kleine onderneming te financieren. Een klein bedrijf krijgt immers veel minder makkelijk een lening van een bank dan een nieuwe vestiging van een bekende internationale franchise formule. Stel: ik heb geld nodig want ik wil een café beginnen. Ik geef voor 120 euro bonnen uit die de klant in mijn café kan besteden. Daarvoor betaalt de klant 100 euro – hij krijgt dus twintig procent korting. Maar als mijn kosten 40 euro bedragen, verdien ik nog steeds 60 euro aan mijn klant. We hebben beiden voordeel. Ik heb financiering en een loyale klant en mijn klant geniet van een korting die hij in een ander café niet krijgt.

De economische waarde van complementaire systemen is verstrekkend en kan voorbij de lokale voorbeelden van hierboven reiken. De Belgische bankier Bernard Lietaer stelt in zijn recente boek

The Future of Money voor om wereldwijd een complementair geldsysteem – de *terra* – te introduceren. De terra bestaat uit een mandje van grondstoffen (olie, graan, koper, goud et cetera). Het aandeel van de grondsstoffen in de terra wordt bepaald door het aandeel van die grondstoffen in de wereldhandel. De waarde van de terra is gelijk aan de waarde van het mandje grondstoffen en is daarmee dagelijks te vinden op de financiële pagina's. De terra geeft overigens daadwerkelijk recht op de onderliggende grondstoffen. Je kan de nieuwe valuta zien als een coupon waarmee je in het 'terrapakhuis' de grondstoffen kunt ophalen. De eigenaar van de terra betaalt jaarlijks zo'n 3 procent van de waarde van zijn grondstoffen als opslagkosten. Die kosten zijn vergelijkbaar met de negatieve rente van Silvio Gesell en zullen de terrabezitter stimuleren om zijn terra's uit te geven.

Het initiatief tot de terra zou moeten worden genomen door het multinationale bedrijfsleven – maar zodra de terra circuleert, kan elke wereldburger ermee handelen. Het bedrijfsleven heeft tegenwoordig een veel grotere invloed op de economie dan regeringen en bovendien lijden bedrijven het meest onder de wisselkoersschommelingen die de huidige financiële markten kenmerken. De koersfluctuaties die de wereldhandel plagen, zijn in belangrijke mate een gevolg van het verbreken in 1971 – met het loslaten van de gouden standaard – van de relatie tussen de financiële en de fysieke wereld. De terra brengt die relatie terug. De behoefte aan stabiliteit blijkt ondermeer uit de snelle groei van barter of ruilhandel. Thans bedraagt de waarde van de ruilhandel jaarlijks naar schatting al 1000 miljard dollar. Van de 500 grootste bedrijven is twee van de drie regelmatig bij barter betrokken.

De terra is niet kwetsbaar voor inflatie. Inflatie wordt immers gedefinieerd als de verandering van de prijs van een bepaalde hoeveelheid producten en diensten. Maar in het geval van de terra leiden prijswijzigingen ook tot wijzigingen in de wereldhandel – als olie duurder wordt, worden er meer kolen verhandeld – waardoor ook de grondstoffenverhouding in het mandje van de terra wijzigt. De terra draagt nog verder bij aan een stabiele wereldeconomie. Als een recessie dreigt en er dus een overschot aan grondstoffen ontstaat, zullen bedrijven hun grondstoffen tegen terra's willen verkopen. Die terra's zullen zij vervolgens zo snel mogelijk willen uitgeven om te voorkomen dat zij de opslagkosten moeten betalen. Op die wijze stimuleert de terra economische activiteit op het moment dat de gangbare economie in het slop raakt. Andersom: als de economie op zijn top is, helpt de terra de bedrijvigheid afkoelen. In dat geval zullen de bedrijven immers hun terra's zoveel mogelijk willen inwisselen tegen grondstoffen. Er komen dus minder terra's in circulatie en daardoor vermindert de economische activiteit.

Het stimuleren en invoeren van complementaire geldsystemen zal een heilzaam effect hebben op de wereldeconomie. Dat wil niet zeggen, dat zulke stelsels een medicijn bieden voor alle economische problemen. Sommige investeringen vragen bijvoorbeeld om massale investeringen: met een Lets-kring bouw je geen staalfabriek. Maar als het gaat om meer menselijkheid in de economie, is de toevoeging van complementaire stelsels – naast de nationale valuta – nuttig en relevant. Complementaire systemen voeden activiteiten en sociale functies die euro's niet mogelijk maken. Ze doorbreken de ondermijnende cyclus van rente en winst. Centrale bankiers zijn thans dagelijks in het nieuws met hun wanhopige pogingen om de uit de hand lopende geldstromen in de wereld te beteugelen. Maar niemand krijgt de geest van de rente terug in de fles. Het gekozen systeem van geld en rente bepaalt de wijze waarop wordt geïnvesteerd, gehandeld en geleefd. In dat systeem is geld een doel geworden vaak ten koste van mens en natuur. Door een nieuw geldsysteem – waarin geld een middel is en waarin geen rente bestaat – toe te voegen, kan de hervorming van de wereldeconomie beginnen. Uiteindelijk is geld een middel om het leven te dienen.

3 SCHADELIJKE SCHULDEN

Jaarlijks sterven zeven miljoen kinderen omdat geld wordt uitgegeven aan schulden in plaats van aan gezondheidszorg en schoon water.
– Jubilee 2000 coalition

Op de economieredactie waar ik als leerling-journalist begon, hield een gerespecteerde, senior collega zich met 'de schulden' bezig. Het was het begin van de jaren tachtig en Mexico, Argentinië en Brazilië brachten beurtelings de internationale financiële wereld in rep en roer. Je raakte gewend aan ernstige bankiers die op voorpagina's en in nieuwsuitzendingen doem voorspelden. Het Midden-Oosten, de kernwapens én de schuldencrisis – dat was het nieuws van die tijd. Op een ochtend klampte een eindredacteur op zoek naar een opening van de krant van die dag de 'schuldenredacteur' aan met een persbericht van weer een verontruste bankier die zich zorgen maakte over het verzaken door Mexico van zijn rente- en aflossingsverplichtingen. Mijn collega was een nuchtere Zeeuw, die zich door weinig van de wijs liet brengen – en zeker niet meer door de schulden van de Derde Wereld. Zijn antwoord van bijna twintig jaar geleden klinkt mij nog steeds helder in de oren: 'Die bankiers zouden pas echt een probleem hebben als de ontwikkelingslanden hun schulden zouden aflossen.'

Raak. Banken leven van schulden – van rente. Ondanks al hun gejammer moeten ze er niet aan denken dat alle landen, bedrijven en individuen hun schulden zouden terugbetalen en geen geld meer zouden lenen. Het is nog erger: schulden zijn een voorwaarde voor de huidige wereldeconomie. Je leest het goed: schuld – datgene waarvan ieder weldenkend mens probeert af te komen – is van cruciaal belang voor ons dagelijks leven. Wij hebben de economie zo georganiseerd, dat we niet zonder schuld kunnen.

Schulden zijn overal. Mijn collega-schuldenredacteur schreef over de schulden van de Derde Wereld. Maar ook alle rijke landen hebben schulden. De Nederlandse staatsschuld bedraagt bijna 230 miljard euro, de Duitse bijna 300 miljard euro, de Japanse 2000 miljard dollar, de Amerikaanse 5000 miljard dollar. Geen land is schuldenvrij. Maar daarbij blijft het niet. De schuldenlast van bedrijven en particulieren is ook enorm en groeit voortdurend. Denk daarbij vooral ook aan de hypotheeklasten van huizenbezitters. Zo bedroeg de totale hypotheekschuld van Nederlandse huizenbezitters in 1998 bijna 200 miljard euro. Die schulden zijn zo belangrijk, omdat bijna al het geld via schulden in circulatie komt. Je denkt misschien, dat geld wordt gecreëerd door de staat. Dat munten worden geslagen en bankbiljetten worden gedrukt onder verantwoordelijkheid van de overheid. In werkelijkheid komt minder dan vijf procent van al het geld op die manier in de economie. Meer dan 95 procent van de geldhoeveelheid bestaat slechts uit getallen en wordt via leningen gecreëerd door banken. Vrijwel elke euro komt in circulatie doordat iemand een lening afsluit. Ooit was het zo, dat een bank pas een lening kon verstrekken als daar eenzelfde hoeveelheid spaargeld tegenover stond. Maar iemand die vandaag een krediet wil afsluiten, krijgt nooit te horen dat er 'helaas op dit moment geen geld voor een lening beschikbaar is'. Voor een nieuw krediet wordt simpelweg nieuw geld 'gemaakt' mits de kredietnemer aan de voorwaarden van de bank voldoet. En als iemand een hypotheek afsluit, betekent dat niet dat de koopkracht van iemand anders wordt beperkt. Nee, er wordt extra nieuwe koopkracht gecreëerd. Zo gaat de opmars van de schulden dagelijks voort.

We bevinden ons in een merkwaardige cyclus. Economische activiteit is afhankelijk van geld. Geld wordt vrijwel uitsluitend via schuld gecreëerd. Dat betekent dus dat economische activiteit afhankelijk is van schuld. Geen schulden betekent geen geld, betekent stilstand in de economie. Burgers worstelen met hypotheken, bedrijven

met hun kredietwaardigheid en overheden met de staatsschuld – en dat allemaal om de economie op de been te houden. Op die paar munten en biljetten die de overheid in circulatie brengt na, is al het geld 'schuldengeld'. Dat heeft grote gevolgen. Want banken die geld 'maken', willen daarvoor worden betaald. Zij willen rente ontvangen. Ofwel de geldhoeveelheid moet tenminste voldoende blijven groeien om die rente te betalen. En dus moeten er meer mensen, bedrijven en landen schulden maken. Het is een schuldenslavernij waaraan vrijwel niemand ontkomt. Vrijwel niemand mag ontkomen, want er moeten schulden blijven. Een afgeloste hypotheek moet zo snel mogelijk door een nieuwe schuld worden vervangen. Anders heeft de economie geen geld. Een enkeling ontspringt de dans. Een enkeling koopt haar of zijn huis met eigen geld zonder lening. Maar al die enkelingen samen bezitten niet evenveel geld als het totaalbedrag van alle hypotheken op de wereld. En rijke bedrijven zijn alleen rijk op papier omdat hun bezittingen (veel) meer waard zijn dan hun schulden. Onze werkelijkheid wordt beheerst door schulden.

Het is waanzinnig, maar de verstandige consument brengt de economie in gevaar. Als alle consumenten alleen zouden kopen wat zich zouden kunnen veroorloven en hun hypotheken zouden aflossen, dan gaat een groot deel van het bedrijfsleven failliet. Inkomens zouden dalen, prijzen zouden stijgen en mensen zouden worden gedwongen om toch nieuwe schulden aan te gaan om geld in circulatie te brengen. Het doet er ook niet toe hoe efficiënt bedrijven produceren, hoe zeer zij hun kosten terugdringen, hoe goedkoop ze produceren, hoe verstandig ze fuseren – de schulden moeten blijven. Zonder een alternatieve vorm van geldcreatie is een stabiele economie ondenkbaar.

Die steeds groeiende schuldenlast schaadt de economie. Schulden dwingen tot economische groei om rente en aflossingen te kunnen financieren. Die druk voelt de werknemer die zijn hypotheeklast

moet betalen en daarom bijvoorbeeld niet snel voor een leukere baan met een minder salaris zal kiezen. En onder diezelfde druk produceren bedrijven steeds nieuwe producten waarvan de kwaliteit is gericht op snelle vervanging. Het gaat er niet om of er nieuwe producten nodig zijn. Het gaat erom dat zonder nieuwe investeringen nieuwe schulden uitblijven en er dus geen nieuw geld in de economie komt met een recessie als gevolg. Kortom, de behoefte is aan al die nieuwe investeringen – aan geld –, niet aan al die nieuwe producten.

Schulden maken geld schaars. Het geld wordt voortdurend in twee richtingen getrokken. Het is enerzijds nodig voor de handel in producten en diensten en anderzijds is het nodig om schulden af te lossen. Vandaar dat er een chronisch tekort aan geld is, dat de concurrentie steeds aanwakkert. Dat geldtekort uit zich ook in het feit dat het totaal in de wereld beschikbare inkomen nooit voldoende is om alle aangeboden producten te kopen. Zo'n rustgevend evenwicht bestaat niet in de moderne economie. Dat gebrek aan evenwicht dwingt er – paradoxaal genoeg – juist toe steeds nieuwe producten of diensten in de wereld te brengen. Elk nieuw bedrijf begint immers met investeren. Een nieuwe uitgeverij begint met salarissen betalen. Daardoor neemt het totale inkomen in de economie toe en kunnen er dus meer producten worden gekocht. Maar die verbetering duurt maar even. Dan komt de uitgeverij met haar boeken op de markt en wil via de prijs van die boeken de vooruitbetaalde salarissen – de investering – terugverdienen. Dat kan alleen ten koste van andere producten, omdat er geen extra inkomen beschikbaar is. De tijdelijke 'oplossing' is de start van een nieuw bedrijf dat weer begint met investeren, dat dus weer een schuld aangaat. Deze schuldendans vind je terug in de 'koop op afbetaling'-aanbiedingen die de economie tegenwoordig overspoelen. En in het opmerkelijke feit dat iemand tegenwoordig via de aflossing van zijn hypotheek twintig jaar bezig is om een huis te kopen dat decennia of zelfs eeuwen eerder werd gebouwd.

Er ontstaat pas rust in de economie – en daarmee in het leven van mensen – als er voldoende geld circuleert om de producten en diensten die thans worden aangeboden te kunnen kopen zonder dat het nodig is om daarvoor schulden te maken. Dat lijkt een wonder, maar dat kan met een eenvoudige ingreep: de gestage invoer van schuldenvrij geld – zoals bijvoorbeeld via de complementaire geldsystemen van het vorige hoofdstuk. Michael Rowbotham pleit in zijn boek *The Grip of Death* voor de invoering van een basisinkomen, niet – zoals we dat al kennen – als een peiler van de verzorgingsstaat, maar als een middel om de schuldenlast af te lossen. Als de overheid meer geld creëert, neemt de behoefte aan leningen af – er komen dus minder schulden. Dat riekt naar inflatie. Vooropgesteld: dat extra geld wordt sowieso gecreëerd. Óf dat gebeurt door banken – dan is het schuldengeld. Óf het gebeurt door de overheid – dan is het schuldenvrij geld. Het schuldenvrije overheidsgeld komt in de economie via overheidsinvesteringen en via het basisinkomen. Rowbotham redeneert dat, als mensen meer geld hebben te besteden, zij minder zullen aandringen op loonsverhogingen. Bovendien zal versterking van de koopkracht eraan bijdragen, dat bedrijven hun producten kunnen verkopen tegen een prijs die hen helpt om hun schulden af te lossen. Kortom, geldcreatie door de overheid brengt geen extra kosten met zich mee, het helpt oude schulden aflossen en het vermindert de looneisen. Geldcreatie door banken daarentegen betekent dat bedrijven of consumenten schulden moeten aangaan en dat leidt tot looneisen en hogere prijzen. Wat is dan meer inflatiegevoelig, vraagt Rowbotham, 'schuldengeld' of 'schuldenvrij geld'? De auteur laat zien, dat met een weloverwogen beleid – een jaarlijks basisinkomen per burger van een paar duizend gulden – in een periode van zo'n twintig jaar een redelijk evenwicht tussen 'schuldengeld' en 'schuldenvrij geld' kan worden bereikt. De staatsschuld en de hypotheken zijn dan afgelost en er is voldoende geld om te

handelen. Dat betekent niet, dat er dan geen leningen meer zullen bestaan. Het betekent alleen, dat de economie zich heeft losgemaakt uit de dodelijke greep van de schuld.

Een speciale oplossing is nodig voor de schulden van de ontwikkelingslanden. In die landen heeft de schuldendans van de moderne economie weerzinwekkende gevolgen. De rijke landen, de westerse bedrijven en hypotheekbezitters kunnen zich nog enigszins staande houden in de schuldeneconomie – ofschoon er dus een heilzamere weg bestaat. Maar de ontwikkelingslanden worden kansloos meegesleurd in deze waanzin. De Derde Wereld heeft zijn schuld al vele malen afgelost, maar door het effect van 'rente op rente' is die schuld thans niettemin groter dan ooit.

De gedachte achter de schulden van de ontwikkelingslanden is eenvoudig. Een land vraagt bij het Internationale Monetaire Fonds (IMF) of de Wereldbank om een lening voor de financiering van een project, dat dient om de economie van dat land te ontwikkelen – en vooral de export. Het uitgangspunt is dat het gefinancierde project producten voortbrengt die kunnen worden geëxporteerd. En met de opbrengst van die export wordt de lening afbetaald. Mooi model, dat nooit heeft gewerkt. Brazilië – dat geldt als een van de succesverhalen! – zag zijn nationaal inkomen tussen 1960 en 1980 verviervoudigen, maar had na die twintig jaar een veel grotere buitenlandse schuld. In 1990 bereikte Brazilië het punt dat de totale opbrengst van de export onvoldoende was om aan de schuldverplichtingen te voldoen. Veel ontwikkelingslanden bevinden zich in diezelfde desastreuze situatie. Er zijn inmiddels landen die per jaar netto meer betalen aan het IMF en de Wereldbank dan dat zij aan steun ontvangen. Ghana betaalde in de periode 1992-1998560 miljoen dollar meer aan het IMF dan het aan nieuwe leningen en kredieten ontving. Gevolg ondermeer: Ghana kan per jaar per inwoner slechts 7 dollar besteden aan gezondheidszorg (Nederland: 4000 gulden).

Het exportmodel heeft volledig gefaald. De inkomsten uit de export hebben de schulden niet afgelost – zelfs niet als een bepaald project succesvol is. Bovendien heeft de exportdrift de ontwikkeling van de nationale economieën ernstig geschaad. Ontwikkelingslanden produceren thans appels voor westerse landen in de seizoenen dat die rijke landen zelf geen appels kunnen oogsten. Ontwikkelingslanden produceren veevoer voor de westerse vleesproductie. Het is geen wonder dat de binnenlandse voedselvoorziening lijdt onder dergelijke prioriteiten. Steeds meer landen worden – dankzij het ruïneuze beleid van IMF en Wereldbank – gedwongen hun eigen voedsel, dat zij vroeger zelf produceerden, in te kopen bij westerse multinationale ondernemingen. En dan hebben we het nog niet over de milieuschade die de chemische monocultuur aan de akkers heeft toegebracht. En ook niet over het schandelijke beleid van 'gebonden hulp' waarbij landen werden gedwongen hun leningen te besteden voor aankopen in de donorlanden – en dus bijvoorbeeld niet in een naburig ontwikkelingsland.

Het exportmodel kon nooit slagen, want wie komen de ontwikkelingslanden met hun exportproducten tegen op de wereldmarkt? Precies, *alle* andere landen. Ook alle rijke landen, want die hebben ook allemaal schulden en willen die betalen met extra inkomsten uit de export. Op de wereldmarkt woedt een exportoorlog. Ontwikkelingslanden nemen vanuit een achterstand aan die strijd deel. Niemand betwist dat het *ontwikkeling*sland zijn. Dus komen Ghana en Bangladesh aanzetten met goederen waarvan er al te veel zijn en die in de meeste gevallen ook nog eens beter door een ander kunnen worden gemaakt. Een bijkomend gevolg van die ongelijke handel is dat de valuta van de ontwikkelingslanden voortdurend devalueren. Devaluatie zorgt ervoor dat er steeds meer geld nodig is om een lening af te lossen. Een voorbeeld met fictieve getallen: Pakistan leende twintig jaar geleden een miljoen dollar. Destijds was dat bijvoorbeeld 10 miljoen roepies. In die twintig jaar is de Pakistaanse roepie

vervolgens met een factor tien gedevalueerd. Dat betekent dat de schuld – afgezien van de rente – inmiddels 100 miljoen roepies bedraagt. Pakistan moet dus tien keer zoveel terugbetalen dan het destijds heeft geleend. Er bestaan tegenwoordig allerlei financiële trucs – zoals *hedging* – waarmee westerse pensioenfondsen zich indekken tegen zulke koersverliezen, maar die slimmigheden worden niet gebruikt voor de schulden van de Derde Wereld. Ontwikkelingslanden zijn door het manke exportmodel weerloos overgeleverd aan de grillen van de financiële markten. Zelfs als je betoogt dat het normaal is dat een land leningen terugbetaalt – en dat is het normaal gesproken ook –, ontkom je niet aan de grove onrechtvaardigheid van de ontstane situatie. 'Normaal' kun je de schulden van de Derde wereld al lang niet meer noemen.

Intussen gaan ontwikkelingslanden nieuwe leningen aan waarmee zij hun rente- en aflossingsverplichtingen van oude schulden financieren. Dat is alsof je – als je je hypotheeklasten niet meer kunt betalen – een nieuwe lening afsluit om je hypotheek te kunnen betalen. Dat heet een bodemloze put. In zo'n geval gaat een individu of een bedrijf failliet. Daar bestaan wetten voor. Maar zulke regels gelden niet in het verkeer van landen en internationale organisaties: het zou mogelijk moeten zijn dat ontwikkelingslanden failliet gaan om opnieuw te kunnen beginnen. Het wurgende exportmodel maakt hun uitgangspositie immers hopeloos. Maar landen kunnen niet failliet gaan. Hun schulden blijven altijd, ook al zie je de tekenen van faillissement terug in de kindersterfte – elke week sterven 130.000 kinderen als gevolg van de schulden –, in de erosie, in de vervuiling, in de sloppenwijken en in de vernieling van gemeenschappen – van het leven. Het is een wrange gedachte dat met de schulden van de Derde Wereld geld is gecreëerd, dat nu dient om de economieën van de rijke landen draaiende te houden. Dat gegeven maakt ons allemaal medeplichtig.

Zonder een faillissementswet voor landen dreigt de schuldencrisis door te etteren. Of toch niet? Als er geen wetten zijn, biedt – o paradox – de Bijbel hoop. Daar vandaan komt de inspiratie van de Jubilee 2000 campagne om de schulden van de armste landen kwijt te schelden. Leviticus schrijft in hoofdstuk 25 dat God de wereld schiep om in harmonie te zijn. Eens in de zeven jaar moesten alle crediteuren hun debiteuren een 'aflossingsvakantie' geven. En eens in de zeven keer zeven jaar was er een 'jubeljaar' waarin alle schulden moesten worden kwijtgescholden, slaven worden vrijgelaten en mensen die hun land door schulden waren kwijtgeraakt, moesten dat terugkrijgen. Leviticus krijgt elders in de Bijbel steun voor dit 'verjubelen'. De gedachte was dat de rijke grondbezitters eraan moesten worden herinnerd dat 'hun' eigendom uiteindelijk God toebehoort. En dat de groei van rijkdom gepaard ging met sociale verplichtingen. De harmonie diende eens in de 49 jaar te worden hersteld.

Het kwijtschelden van schulden lost de armoede in de wereld niet op. Maar het is een begin dat bovendien het besef terugbrengt dat geld niet los staat van de gemeenschap – van de mens. Crediteuren hebben inderdaad meer verantwoordelijkheden dan erop toe te zien dat zij worden afbetaald. Het is tekenend voor de ontspoorde staat van het moderne kapitalisme dat Leviticus daaraan moet herinneren. En trouwens voor diegenen die menen dat schulden moeten worden afgelost, is het goed om te beseffen dat er nog meer schulden bestaan. Zo heeft Engeland nog een schuld aan de Verenigde Staten die dateert uit de tijd van de financiering van de Eerste Wereldoorlog. En een Indiaans opperhoofd schreef onlangs een brief aan alle Europese regeringsleiders om hen er aan te herinneren, dat hun voorvaderen tussen 1500 en 1660 185.000 kilo goud en zestien miljoen kilo zilver – dat is allemaal keurig vastgelegd in archieven – vanuit Amerika naar Spanje verscheepten. Plundering? Nee, zegt het opperhoofd, laten we dat goud en zilver beschouwen als een gulle lening voor de Europese ontwikkeling. Hij suggereert om ein-

delijk eens met de aflossing van die schuld te beginnen. Hij rekent de rente van het afgelopen halve millennium fijntjes voor: 185.000 kilo goud en zestien miljoen kilo zilver – beide tot de macht 300…

Als de schuld van de Derde Wereld is geschrapt, kunnen de ontwikkelingslanden zich weer volledig richten op de ontwikkeling van hun eigen economie – hun landbouw, infrastructuur en industrie – binnen hun eigen cultuur. De landen zouden buitenlandse investeringen kunnen toelaten op hun eigen voorwaarden. En ze zouden met hun eigen prioriteiten aan de wereldhandel kunnen deelnemen – in de wetenschap dat zij bijvoorbeeld grondstoffen bezitten waaraan de rijke landen grote behoefte hebben. Verlost van de schulden, kan een veel gelijkwaardiger handel ontstaan.

4 VRIJHANDEL: AANVALLEN!

Het opheffen van landsgrenzen lijkt een goed idee, maar het tegelijkertijd opheffen van de onafhankelijkheid van dat betreffende land is een slecht idee.

– Paul Hawken

Vrijhandel was voor mij altijd een mooi streven. Misschien wel omdat vrijhandel lijkt op vrijheid. Een wereld met open grenzen, internationale samenwerking, een verenigd, federaal Europa – ik kon mij niet anders voorstellen dan dat dat elementen waren voor een betere toekomst. Je zou zeggen, dat ik op mijn wenken ben bediend. Het proces van mondialisering, dat zich thans in de wereld voltrekt, lijkt een succes voor internationalisten. Je ziet de wereld één worden. En toch ben ik mijn oorspronkelijke enthousiasme kwijt. De vrijhandel heeft mij niet gebracht wat ik hoopte. Wat is er misgegaan?

Elk verhaal over handel begint bij Adam Smith. Deze achttiende eeuwse Britse grondlegger van de economische wetenschap legde uit dat, als iedereen zich toelegt op zijn specialiteit, het resultaat voor alle betrokkenen het beste is. Dat geldt binnen een fabriek – de productiviteit van een bedrijf ligt hoger als niet alle werknemers het hele product maken, maar als verschillende werknemers of afdelingen zich toeleggen op de productie van onderdelen. Hetzelfde geldt voor landen. Het Engelse klimaat is meer geschikt voor schapen dan voor druiven. In Portugal is dat andersom. Als Engeland zich concentreert op de wolproductie en Portugal op de druiventeelt voor de wijn, doen beide landen waarin ze het beste zijn. De Engelsen exporteren hun woloverschot naar Portugal en ze importeren het Portugese wijnoverschot. De internationale handel neemt toe, omdat landen de producten die zij het goedkoopst kunnen maken exporteren en importeren wat andere landen goedkoper kunnen maken. Speciali-

satie leidt – aldus de theorie van Smith – tot meer efficiëntie, meer productiviteit en meer welvaart. Zijn ideaal was dan ook een open wereld waarin goederen en diensten vrijelijk konden bewegen. Landen moeten niet streven naar zelfvoorziening, maar zich juist toeleggen op de productie van die zaken waar zij, zoals dat heet, 'comparatieve kostenvoordelen' genieten. Als vervolgens alles op de goedkoopste wijze wordt gemaakt, is iedereen beter af. De 'onzichtbare hand' van de markt wijst iedere werknemer, iedere onderneming en ook ieder land – vanuit welbegrepen eigen belang – in de meest voordelige richting voor de wereldeconomie als geheel.

Tot zover de – uitstekende – theorie. Dat de werkelijkheid weerbarstiger was, valt Smith niet aan te rekenen. Hij leefde in een tijd waarin het evident was dat de vooruitgang werd gediend als niet iedereen zijn eigen brood bakte, maar dat dat werd overgelaten aan specialisten – 'bakkers'. Het gaat allereerst mis met de theorie omdat er geen sprake is van gelijke handelspartners. Ook al in de tijd van Adam Smith maakte het voor het succes van de handel alles uit of een land een machtige vloot bezat. En militaire macht heeft weinig met economie te maken. Vandaag zal een Amerikaans product zijn weg in de wereldhandel simpeler vinden dan een product uit Zambia.

Wat Smith niet voorzag, is dat in deze tijd niet alleen goederen maar ook geld vrijelijk over de wereld zou bewegen. Het vrije kapitaalverkeer ondermijnt de theorie volledig. In de moderne wereld vloeit Engels geld naar Portugal als daarmee op een aantrekkelijke wijze wijn kan worden geproduceerd. Maar dat Engelse geld is dan niet ook beschikbaar voor de Engelse wolindustrie. Daarbij komt dat zeventig procent van de wereldhandel tegenwoordig in handen is van 500 multinationale ondernemingen. Die ondernemingen buiten lokale voordelen op hun eigen wijze uit ten gunste van hun eigen aandeelhouders, niet ten gunste van hun land, en vertroebelen het beeld van landen die onderling hun sterkste kanten uitwisselen. De handel die je vandaag ziet, heeft dan ook weinig met de visie van

Smith te maken. In de haven van Rotterdam worden videorecorders uit Singapore uitgeladen, terwijl op hetzelfde moment in de haven van Singapore videorecorders uit Nederland worden ontscheept. In Parijs worden Renaults, Peugeots en Citroëns op de trein naar Duitsland gezet en diezelfde trein rijdt terug naar Frankrijk volgeladen met BMW's, Mercedessen en Opels. Appels uit Chili liggen op hetzelfde moment in de supermarkt als appels uit de Betuwe. Unilever koopt melkpoeder in Nieuw-Zeeland voor de productie van voedsel in Nederlandse fabrieken waarnaast Nederlandse koeien staan te grazen. Nederlandse varkens worden uitgevoerd naar Italië en komen terug als Parmaham. Adam Smith zou er niets van begrijpen. Maar ik ook niet. Comparatieve kostenvoordelen zijn ver te zoeken in dit circus.

Het is nog erger. Handel suggereert wederkerigheid: een samenspel van invoeren en uitvoeren, van import en export. Maar dat is niet wat er gaande is. De mondialisering die zich voltrekt, is één grote exportoorlog. Alle landen proberen hun staatsschulden (zie het vorige hoofdstuk) te financieren met hun export. Geen enkel land is uit op een evenwichtige handelsbalans. Of het nu gaat om de Verenigde Staten, Duitsland, Spanje of Japan, of om Ethiopië, Oeganda, Paraguay of Sri Lanka – elk land wil hetzelfde: een handelsoverschot. Elk land wil meer exporteren dan importeren. Elk land is openlijk uit op onevenwichtigheid, niet op wederkerigheid. Elk land valt met zijn export gelijktijdig alle anderen landen aan onder het mom van de gemeenschappelijke vooruitgang. Dat heeft meer met oorlog te maken dan met handel. Dat blijkt ook wel uit het taalgebruik: markten worden 'gepenetreerd' en 'verdedigd'.

Het is onmogelijk dat alle landen hun doel bereiken: tegenover elk land met een handelsoverschot staat per definitie een ander land met een handelstekort. Er zijn winnaars en verliezers en er is geen sprake van de 'talentenverdeling' waarbij alle deelnemers winnen. Het meest pijnlijke in deze exportstrijd is nog, dat zelfs de winnaars

eigenlijk ook verliezers zijn. Een land dat meer exporteert dan het importeert, verliest dus voortdurend arbeid en energie aan andere landen – er gaat meer uit dat erin gaat. Dat verlies wordt weliswaar gecompenseerd met geld. Maar het blijft een menselijk verlies, dat verklaart waarom zoveel mensen ervaren dat ze steeds harder moeten werken. In dat verlies blijkt ook dat de handel geen wederzijds voordeel brengt. Het was tenslotte het idee dat de kwaliteit van het leven in Engeland zou verbeteren als men zich toelegde op de wolproductie, terwijl de minder passende – en dus moeilijker en zwaardere – productie van wijn zou worden overgelaten aan Portugal. Twee fietsers die – naast elkaar – elkaar beurtelings voorttrekken, gaan allebei harder met minder inspanning. Maar dat systeem werkt niet als een van de twee fietsers zich alleen maar wil laten trekken. In dat geval gaat de trekker weliswaar voorop, maar hij verliest meer energie. Hij ervaart geen winst, behalve dan misschien de medaille – het geld – als hij moegestreden de finish passeert.

Politici presenteren de vrijhandel nog steeds als een 'win win'-systeem voor alle betrokken, terwijl van die winst in de praktijk niets is terug te vinden. Het heet, dat dankzij de Europese Unie, het Noordamerikaanse handelsverdrag Nafta en andere overeenkomsten de welvaart in de wereld sterk is gestegen. Maar dat zijn eenzijdige getallen. Die grote handelsblokken hebben de exportoorlog met meer succes kunnen voeren ten koste van de ontwikkelingslanden. Het inkomensverschil tussen de rijkste en de armste twintig procent van de wereldbevolking is sinds 1960 tweeëneenhalf keer groter geworden. Zesentachtig procent van de goederen op deze wereld gaat naar de rijkste twintig procent wereldburgers. De armste twintig procent krijgt 1 procent. Het is nauwelijks te begrijpen dat het ideaal van de vrijhandel – met deze duidelijke gebreken – zo lang zo ongeremd is nagestreefd. En dan hebben we het nog niet over de bedreiging die de vrijhandel vormt voor de volksgezondheid, het milieu en het respect voor mensenrechten.

Sinds 1995 functioneert de Wereldhandelsorganisatie (WTO) als de waakhond die de vrijhandel beschermt. In de praktijk betekent dat ondermeer dat het beleid van regeringen die milieu en gezondheid willen beschermen en daartoe wetten hebben vastgesteld om de invoer van vervuilende of schadelijk geachte producten te verbieden of te beperken, door bindende uitspraken van de WTO opzij wordt gezet. De WTO heeft de Amerikaanse wetgeving voor schonere lucht doen wankelen door de Venezolaanse olie-industrie toe te staan vervuilde benzine te verkopen in de Verenigde Staten. De internationale handel in afval mag niet worden belemmerd, met als waarschijnlijk resultaat dat gevaarlijk afval wordt gedumpt in ontwikkelingslanden. Er mag geen onderscheid worden gemaakt tussen de wijzen waarop producten tot stand komen. Tonijn die wordt gevangen in 'dolfijnvriendelijke' netten, moet gelijk worden behandeld als tonijn die wordt gevangen in netten die de dolfijnen verstrikken. Europa mag de bananenimport van kleinschalige producenten in voormalige Europese koloniën in het Caraïbische gebied niet bevoordelen ten opzichte van de import van grote Amerikaanse multinationals, zoals Chiquita. En het zegt de WTO zelfs niets, dat de bananenplukkers op de plantages van die grote producenten op grote schaal onvruchtbaar raken als gevolg van het werken met excessieve hoeveelheden bestrijdingsmiddelen. In Honduras worden kinderen met ernstige afwijkingen geboren, maar de vrijhandel moet zijn loop hebben. Met andere woorden: pogingen om mensen, volksgezondheid en milieu te beschermen worden als 'protectionisme' weggewimpeld. De wereldhandelsorganisatie ontneemt landen de mogelijkheid om eigen standaarden te zetten, om zelfstandig waarden uit te drukken of om te bepalen wat ze wel en niet steunen. En dat allemaal vooral in het belang van die 500 multinationale ondernemingen die driekwart van de wereldhandel voor hun rekening nemen. Dit is geen vrijhandel meer, maar 'beursgestuurde' handel die steeds meer macht concentreert in minder handen van min-

der bedrijven. Mongolië wil meedoen aan de wereldhandel en is dus lid van de WTO. Vervolgens hebben de Mongolen geen andere keuze dan Pizza Hut toe te laten in Oelan Bator.

Het is geen wonder dat deze vrijhandel de steun van de publieke opinie verliest. De vergadering van de WTO in Seattle in november 1999 was een keerpunt. Die bijeenkomst liep vast op het verzet van tienduizenden mensen uit de hele wereld. De media berichtten over de veldslag met de politie. De kranten stonden vol met foto's van brandende voertuigen en stenen gooiende betogers. Maar veel interessanter was de breedte van het verzet. Naast de bekende, 'professionele', heethoofden, trokken schrijvers, wetenschappers en 'gewone' burgers door de straten van Seattle. Zij lieten blijken, dat de mondialisering in het belang van het multinationale bedrijfsleven hun steun mist. Een recent Brits onderzoek toont aan, dat slechts één op de tien Britten achter de mondialisering staat. Negen van de tien Britten vinden dat de overheid de burger moet beschermen tegen multinationals als het gaat om werkgelegenheid en de zorg voor het milieu en de volksgezondheid et cetera. In dat licht is het wrang, dat parlementsleden vaak niet eens weten welke verdragen zij bekrachtigen. Verdragen als Nafta en de Europese Unie bestrijken vele beleidsterreinen, maar worden slechts door een enkeling gelezen. De bekende Amerikaanse actievoerder en recente presidentskandidaat Ralph Nader beloofde 10.000 dollar aan een goed doel te schenken als een Congreslid hem wilde bevestigen dat hij de 550 pagina's van het handelsverdrag van de zogenoemde Uruguay Ronde had gelezen en dat hij bereid was er enkele vragen over te beantwoorden. Eén Republikeins congreslid nam die uitdaging aan… veranderde van mening en stemde vervolgens tegen.

Het verzet tegen de WTO en de mondialisering is geen verzet tegen handel. Op het moment dat ik dit schrijf, drink ik een kopje thee. Een Nederlander kan dat niet zonder handel. Ik eet graag een sinaasappel en die groeit ook niet in mijn tuin. De Amerikaanse auteur en hoogleraar Herman Daly maakt een verschil tussen internationale handel en het proces van mondialisering dat thans gaande is. Mondialisering gaat over uniforme regels. Over een wereld waarin goederen en geld kunnen bewegen zonder dat individuele landen daarover iets te zeggen hebben. Internationalisering betekent handel tussen landen. Die landen bepalen hun eigen standaarden en het is aan andere landen om vast te stellen of zij daarmee zaken willen doen. Natuurlijk is in het verleden gebleken, dat van die mogelijkheden misbruik wordt gemaakt. Natuurlijk komt het voor, dat landen achter 'nobele' regels platte protectionistische doelstellingen verbergen. Maar als het om democratie gaat, behoren landen en hun inwoners hun eigen beleid te bepalen. Het alternatief is een wereldhandelsorganisatie waarop geen enkele burger meer invloed heeft en die dus ook nooit brede steun kan genieten.

De vraag van de WTO is: welke uniforme regels dienen te gelden voor de wereldhandel? De vraag had beter kunnen zijn: hoe kunnen handelsregels zo worden opgesteld, dat verschillende culturen, volkeren en landen het beste tot hun recht komen? Want er bestaan grote verschillen: een Vietnamese bank heeft weinig te zoeken in Duitsland, terwijl Duitse banken overal in de wereld vestigingen openen. En wat heeft Mongolië te bieden tegenover de komst van Pizza Hut? Je zou de ongelijke uitgangsposities in de wereldhandel kunnen vergelijken met de belastingheffing binnen nationale grenzen. Het is algemeen aanvaard, dat iemand die meer verdient ook meer belasting betaalt. Wij betalen belasting naar draagkracht, zoals dat heet. Zo zou je ook aan de wereldhandel kunnen deelnemen 'naar draagkracht'. Dat betekent, dat Honduras zijn economie meer mag beschermen dan de Verenigde Staten. Dat betekent ook dat Pizza Hut niet naar Oelan Bator mag, maar dat Mongoolse huiden wel kunnen worden uitgevoerd naar Europa. Is dat niet rechtvaardigheid? Vrijhandel kan pas een doel zijn als er sprake

is van gelijkwaardigheid. Het simpelweg wegnemen van handelsbelemmeringen is geen oplossing voor het probleem dat achter die belemmeringen schuil gaat. Die belemmeringen zijn opgericht als bescherming tegen de agressieve exportstrijd. Zolang alle landen gebukt gaan onder grote buitenlandse schulden en die schulden willen financieren met de export, zal aan beschermende maatregelen een grote behoefte blijven.

Colin Hines presenteert in zijn boek *Localization* lokalisering als alternatief voor mondialisering. Lokalisering betekent een beleid om plaatselijke productie en handel positief te discrimineren. Zo'n beleid ondersteunt de gemeenschap en vermindert de ongelijkheid, terwijl ook het milieu is gediend bij lokale betrokkenheid. Multinationale bedrijven kennen immers geen plaatselijke belangen. En dat gaat dan ook zichtbaar ten koste van de gemeenschappen waarin zij zich – niet zelden tijdelijk – vestigen. In het kader van lokalisering mogen beschermende maatregelen worden getroffen. Dat is geen protectionisme, want protectionisme is je eigen markt sluiten, terwijl je verwacht dat anderen hun markten voor jou open houden. Dat is iets heel anders dan beschermende maatregelen die wereldwijd de lokalisering dienen. Lokalisering gaat hand in hand met internationalisering – een vrije uitwisseling van technologie, ideeën en informatie. Lokalisering voert naar internationale samenwerking in plaats van naar de ondermijnende concurrentie en grootschalige vervuiling – denk aan al het onnodige transport voor de zinloze handel in auto's en videorecorders – die de huidige mondialisering kenmerkt. In het huidige regime van de Wereldhandelsorganisatie geldt dat een land verplicht is om de producten van een ander land op dezelfde wijze te behandelen als dezelfde binnenlandse producten. Hines past die regel aan: beperking van de handel wordt aangemoedigd ter ondersteuning van de lokale werkgelegenheid en bescherming van milieu en consument. Voor handel tussen landen geldt het nieuwe uitgangspunt, dat die niet ten koste mag gaan van de plaatselijke productie. Bovendien mogen landen van hun handelspartners verwachten dat zij voorzien in eerlijke arbeidsomstandigheden en dat zij respect tonen voor mensenrechten en milieu.

Hand in hand brengen lokalisering en internationalisering de mens terug in economie en wereldhandel. Misschien gaat dat ten koste van geld, maar dat lijkt me een aanvaardbare prijs. De mens wordt gediend, maar ook de democratie en de natuur. En handel kan de samenwerking en wederkerigheid gaan weerspiegelen die – in elk geval voor mij – ooit het ideaal waren. En graag blijven.

5 BESTUREN EN BELASTEN

Ik stel voor een beetje zand te strooien in de geoliede machinerie van de financiële markten.

– James Tobin

Nergens blijkt de ongrijpbare macht van de economie meer dan in de valutahandel. Dagelijks wordt op de internationale financiële markten voor meer dan 1500 miljard dollar verhandeld. Minder dan vijf procent van dat bedrag betreft betalingen voor goederen of diensten, de rest betreft speculatieve transacties tussen de inmiddels meer dan 180 verhandelbare valuta in de wereld. Het is een handel die de wereldeconomie voortdurend destabiliseert. De valutahandel dwingt ontwikkelingslanden regelmatig tot devaluaties met pijnlijke gevolgen voor miljoenen arme mensen. Maar ook het Westen lijdt onder deze speculatiedrift. Engeland werd in 1992 gedwongen door speculanten om het pond uit het Europese Monetaire Stelsel (EMS) terug te trekken. Als de dollar stijgt, wordt de olie – die in dollars wordt afgerekend – duurder en daardoor stijgt de energierekening. Et cetera. Politici en vooral hun onafhankelijke vertegenwoordigers in dit spel – de presidenten van de centrale banken – doen er dan ook alles aan om schommelingen in valutakoersen te beperken. Meer rust aan het valutafront betekent meer rust in de handel, betekent meer stabiliteit in de economie. Vandaar dat centrale bankiers zo vaak in het nieuws zijn om 'hun' munten zo goed mogelijk te presenteren. Vandaar ook dat zij juist wel of juist niet dreigen met een verhoging of verlaging van de rente om de aantrekkelijkheid van een valuta te beïnvloeden. Centrale banken kopen verder regelmatig massaal valuta aan om daarmee hun koers te ondersteunen of te laten dalen.

Al die inzet heeft gering resultaat. De invloed van de centrale banken op de internationale geldstromen is niet groot meer. Specu-

lanten verslaan centrale bankiers voortdurend. De euro daalt wat president Wim Duisenberg van de Europese Centrale Bank ook zegt of doet. Hij staat machteloos tegenover de 1500 miljard dollar die dagelijks van eigenaar verwisselt. Dat achterhoedegevecht illustreert treffend hoe de macht van het geld de mens in zijn greep heeft. Want je kan wel meewarig naar Duisenberg en zijn collega's kijken, uiteindelijk is de totale wereldbevolking – op een enkele gelukkige speculant na – het slachtoffer van de valutahandel. De verspilling van energie aan het valutafront is des te tragischer omdat er een ander instrument bestaat dat wél effectief is tegen de overmacht van het geld. Een instrument dat de positie van de mens in de economie belangrijk kan versterken. Het is een bekend instrument: belastingheffing.

Er bestaat een belastingplan dat schadelijke speculatie in valuta helpt bedwingen – waarover hieronder meer. Belastingen kunnen in het algemeen belangrijk bijdragen op de weg naar een menswaardiger economie. Door de wijze van belasting heffen, maar ook door het soort belastingen. Het is misschien vreemd om belastingen te presenteren als een oplossing voor de onevenwichtigheden in de moderne economie. Velen ervaren belasting betalen als een noodzakelijk kwaad en niet als een instrument van vernieuwing. Het zit historisch fout met het belastingsysteem. De geschiedenis van belastingen gaat terug tot autoritaire regimes – koningen en andere ongekozen machthebbers – die geld nodig hadden voor oorlogen. De heerser liet het geld met het zwaard bij zijn onderdanen ophalen. Belastingen werden dus gehaat. En werkten revoluties in de hand met als leuze: geen belastingen zonder vertegenwoordiging. Die revoluties hebben die laatste kwestie in het grootste deel van de wereld inderdaad opgelost: de belastinginner – of althans zijn baas – wordt tegenwoordig gekozen. Wat niettemin is gebleven, is het gevoel van willekeur. Wat dat betreft, is de belastingbetaler er in de democratie niet op vooruitgegaan. Het belastingstelsel weerspiegelt nog steeds iets dictatoriaals, het gaat uit van de belangen van de staat, niet van de wensen van de burgers, van de klanten.

Zeker na de invoering van de inkomstenbelasting – ruim een eeuw geleden – is de relatie tussen de belastingopbrengst en de besteding van dat geld zoek geraakt. Je draagt een deel van je inkomen aan de belastingdienst af, maar niemand kan zeggen welk deel van dat bedrag aan welk goed doel wordt besteed. Want dat belasting goede doelen dient, staat buiten twijfel. Niemand betwist de noodzaak van scholen, ziekenhuizen en wegen. Het zou alleen zoveel uitmaken als je langs een nieuwe school zou rijden met het gevoel dat je er een bijdrage aan hebt geleverd. Soms bestaat die relatie. Met de omroepbijdrage worden de publieke omroepen gefinancierd en de verwijderingsbijdrage die wordt betaald bij de aanschaf van een nieuwe auto, dient om die auto later te recyclen. De relatie is volkomen helder en zinnig. Is het toeval dat in beide gevallen letterlijk wordt gesproken van een *bijdrage*, is dat niet de essentie van de betaling en een veel sympathieker woord dan belasting?

Een duidelijke relatie tussen belastingheffing en de besteding van de opbrengst, zal de betrokkenheid in de samenleving stimuleren. Je kunt de inkomens van afgestudeerden belasten om universiteiten te financieren, accijns heffen op sigaretten om de gezondheidszorg te ondersteunen – en dus niet, zoals nu gebeurt, al die accijnzen in de grote pot laten vloeien waarmee de regering vervolgens naar eigen inzicht aan de haal gaat.

Alvin Toffler, auteur van ondermeer *De Derde Golf*, heeft een simpel voorstel gedaan om de betrokkenheid bij belasting betalen te stimuleren. Op de belastingformulieren kan een kleine ruimte worden ingeruimd waar de belangrijkste taken en functies van de overheid worden opgesomd. De belastingbetaler mag vervolgens één procent van zijn of haar belastinggeld zelf verdelen over die categorieën. De één steekt alles in onderwijs. Een ander kiest voor verbetering van de infrastructuur en de gezondheidszorg. Zo ontstaat een 'bur-

gerbegroting' die inzicht biedt in de prioriteiten van de brede bevolking. Het zou boeiend zijn om die begroting te vergelijken met de gangbare, die een resultaat is van compromissen tussen ambtenaren, politici en lobby's. Deze burgerbegroting bedreigt de staatsfinanciering overigens niet. Over 99 procent van de belastinggelden beslist het parlement immers op gebruikelijke wijze. Het parlement heeft zonder twijfel goede argumenten om bepaalde wensen, zoals die uit de burgerbegroting naar voren kunnen komen, te negeren of juist te honoreren. Maar de essentie is, dat uit het verschil tussen de twee begrotingen een gesprek ontstaat, dat alle belastingbetalers een inzicht geeft in de besteding van hun gelden. Dat gesprek verlegt het accent van belastinggelden en begrotingscijfers naar menselijke initiatieven en wensen.

Belastingheffing heeft een belangrijke sturend effect op de economie. En het huidige belastingstelsel is in dat opzicht opmerkelijk mensonvriendelijk. Het grootste deel van de belastinginkomsten boekt de staat via de inkomstenbelasting. Werk is de voornaamste bron van belasting. Belasting maakt werk duur en dus schaars. Voor een bedrijf is het simpel: hoe meer mensen je in dienst hebt, des te meer belasting je betaalt. Vandaar dat elke onderneming probeert zo min mogelijk personeel in dienst te hebben. Het gebruik van energie en grondstoffen wordt daarentegen nauwelijks belast en zelfs direct of indirect gesubsidieerd. Ofwel: het huidige belastingregime stimuleert werkloosheid en het verspillen van energie en grondstoffen. Twee negatieve effecten in één. Dit systeem voert bijvoorbeeld naar de waanzin van de glasbak. Volstrekt intacte flessen en potten worden erin gemikt, aan gruzelementen geslagen en naar de oven gevoerd om uit de resten weer net zulke flessen en potten te maken. De grondstoffen voor glas zijn goedkoop, hetzelfde geldt voor de energie waarmee voor de tweede, derde, vierde etc. keer de oven wordt gestookt om steeds weer uit scherven nieuw glas te maken.

Maar het is duur om mensen aan het werk te hebben die ervoor zorgen dat flessen en potten worden verzameld en opnieuw worden gebruikt.

Ondernemer Eckart Wintzen heeft een wijziging van het belastingstelsel voorgesteld om deze misstand op te lossen. Hij wil het gebruik van grondstoffen en energie belasten en gelijktijdig de belasting op arbeid verminderen. Het doel is dat een bedrijf duurder uit is als het meer grondstoffen en energie gebruikt dan als het meer mensen aan het werk helpt. In dit omgekeerde belastingstelsel wordt dus werkgelegenheid gestimuleerd en wordt tegelijkertijd de natuur beschermd. Dit plan gaat veel verder dan de invoering van de ecotax. De ecotax is een energieheffing op het gebruik van olie, gas en steenkolen. Wintzen wil een stelsel dat ook het gebruik van andere grondstoffen – hout, metalen – belast. Zo'n stelsel stuurt in de richting van een economie waarin dienstverlening centraal staat. Een masseur die dagelijks aan huis komt, wordt aantrekkelijker dan de aanschaf van een nieuw bed. En het ligt voor de hand een minder benzine slurpende auto te kopen mét chauffeur. Bedrijven zullen op zoek gaan naar wegen om zich te onderscheiden door de diensten die zij aan hun producten kunnen toevoegen. Reparatie en perfecte service worden interessanter dan zo snel mogelijk een nieuwe generatie van een product ontwikkelen. Wegwerpartikelen leggen het af tegen service-producten. Er ontstaat een situatie waarin de economische prioriteiten van het bedrijfsleven samenvallen met de lange termijn belangen van mens en planeet.

De vraag is natuurlijk hoeveel je het gebruik van grondstoffen en energie moet belasten. Voor het antwoord op die vraag introduceert Wintzen het begrip 'onttrokken waarde'. De nieuwe belasting heet – naar analogie met de btw, belasting op toegevoegde waarde – de belasting op onttrokken waarde (bow). De ontrokken waarde is de waarde die een bepaald product of een bepaalde grondstof door menselijk gebruik aan het milieu onttrekt. Een voorbeeld: een auto

verbruikt zuurstof en produceert kooldioxide. De bow voor de automobilist bedraagt de kosten die nodig zijn om dat proces weer terug te draaien – bijvoorbeeld zoveel bomen planten dat alle kooldioxide die de auto heeft geproduceerd weer wordt omgezet in zuurstof. De essentie van de nieuwe belasting is, dat de milieuschade van een product wordt terug gebracht tot het niveau waarop de natuur zelf in staat is om de overblijvende gevolgen op te ruimen. Het komt ook voor dat er gebruik wordt gemaakt van materialen die niet – of althans niet in de naaste toekomst – kunnen worden teruggewonnen. Bepaalde metalen bijvoorbeeld. In dat geval zal de gebruiker via de bow moeten betalen voor het ontwikkelen van een duurzaam alternatief voor deze producten.

Wintzen stelt voor gefaseerd over een periode van zo'n vijftien jaar de bow in te voeren en gelijktijdig de inkomstenbelasting te verlagen, zodat het bedrijfsleven de productie en de dienstverlening geleidelijk kan aanpassen. De invoering van de bow stuurt de rijke, westerse landen waar werk vaak schaars is en waar veel wordt geconsumeerd, in de richting van een menswaardiger en ook schonere economie. Maar als het om de versterking van de positie van de mens in de wereldeconomie gaat, is er veel meer te doen – vooral ook in de ontwikkelingslanden. Een belastingplan van de Amerikaanse Nobelprijswinnaar James Tobin biedt een antwoord op die uitdaging. Tobin stelde in 1978 voor een belasting in te voeren op internationale financiële transacties. Zijn doel was om met deze maatregel de speculatie in valuta tegen te gaan. Na het los laten van de vaste wisselkoersen in 1971 en de daaropvolgende oliecrisis was er in die tijd regelmatig onrust op de internationale wisselmarkten. Tobin wilde met zijn belasting de koersschommelingen kalmeren. Hij dacht niet meteen aan de besteding van de opbrengst van de nieuwe belasting. Tobin kreeg aanvankelijk weinig steun voor zijn initiatief. De regeringen van de voornaamste industrielanden zagen nog vooral voordelen in het systeem van zwevende wisselkoersen.

Zo'n tien jaar geleden kreeg de 'Tobin Tax' nieuwe aandacht. Allereerst was de internationale valutahandel enorm gegroeid – van misschien 100 miljard dollar per dag in de tijd dat James Tobin zijn voorstel deed naar meer dan 1000 miljard dollar per dag. Regeringen waren inmiddels doordrongen van de schadelijke effecten van die speculatieve handel en centrale banken deden er alles aan om die effecten te beperken. De val van het pond uit het EMS – de voorloper van de euro en de Europese Centrale Bank – in 1992 was een teken aan de wand: de huidige internationale kapitaalstromen dienen nauwelijks voor de financiering van de wereldhandel of voor buitenlandse investeringen, maar zijn gericht op verdienen aan de valutahandel. De invoering van de Tobin Tax zou die speculatiedrift beperken en de centrale banken weer meer macht geven over particuliere investeerders. Bovendien zijn regeringen als gevolg van de mondialisering op zoek naar nieuwe belastingen. Multinationale ondernemingen spreiden hun activiteiten zodanig dat zij zo min mogelijk belasting betalen. Multinationals vestigen hun arbeidsintensieve activiteiten in landen waar arbeid goedkoop is en zij zorgen dat hun winst laag is in landen waar de belasting hoog is. Die ontwikkeling daagt de invoering van nieuwe belastingen uit. De in potentie gigantische opbrengst maakt de invoering van de Tobin Tax daarom in het bijzonder aantrekkelijk. Die opbrengst verklaart ook de belangstelling van talrijke ontwikkelingsorganisaties die de belasting op deviezentransacties willen gebruiken voor de financiering van de ontwikkeling van de Derde wereld.

Het tarief van de Tobin Tax zou beperkt zijn, tussen 0,1 en 0,5 procent van elke transactie. Dat tarief betekent dat elke keer dat 100 euro of dollar wordt verhandeld 10 tot 50 cent belasting wordt betaald. Zo'n tarief betekent nauwelijks een belasting voor normale handel en investeringen. Het geringe tarief heeft niettemin een ingrijpend effect op de korte termijn valutahandel. Voor iemand die dagelijks in valuta handelt, loopt de belasting aardig op. Bij een tarief

van 0,5 procent betaalt iemand die dagelijks een transactie met een waarde van een miljoen euro verricht, jaarlijks 1,2 miljoen euro belasting (uitgaande van zo'n 240 'zakendagen' per jaar). Voor iemand die wekelijks voor zo'n bedrag handelt, daalt het tarief per jaar naar 260.000 euro en de maandelijkse handelaar betaalt nog maar 60.000 euro per jaar. Ofwel de grootste speculant betaalt het meest. Als je bedenkt, dat 40 procent van alle valutatransacties een tijdhorizon van minder dan twee dagen heeft – en 80 procent minder dan een week – is het duidelijk dat de Tobin Tax een belangrijk kalmerend effect zal hebben op de handel. Het gevolg daarvan is natuurlijk ook dat de opbrengst minder wordt: naarmate de Tobin Tax succesvoller is in het bestrijden van de speculatie in valuta, levert de belasting minder op. Maar zelfs als de huidige handel met de helft zou teruglopen, zou de Tobin Tax bij het tarief van 0,2 procent jaarlijks zo'n 300 miljard dollar opbrengen. De waarde van dat bedrag wordt des te groter, als je het vergelijkt met de 225 miljard dollar die de Verenigde Naties jaarlijks nodig acht voor de oplossing van de ergste armoede en milieuverontreiniging in de wereld.

De Tobin Tax beperkt de valutaspeculatie die de economische ontwikkeling ondermijnt en helpt tegelijkertijd de rechtvaardigheid in de wereld te herstellen. Dat zijn de aantrekkelijke gevolgen van het 'strooien van een beetje zand' in de machinerie van de financiële markten, zoals James Tobin het zelf zegt boven dit hoofdstuk. Het Canadese parlement steunde de initiatieven voor de Tobin Tax onlangs als eerste volksvertegenwoordiging met een motie waarin de regering wordt opgeroepen om 'leiderschap te tonen en in samenwerking met de internationale gemeenschap een belasting op financiële transacties in te voeren'. Inderdaad leiderschap. Nieuwe belastingen kunnen de ontwikkeling van de wereldeconomie sturen in de richting van meer respect voor mens en natuur.

6 ONDERNEMEN OF HUISHOUDEN?

Een onderneming heeft geen hart, geen ziel, geen moraal. Een onderneming voelt geen pijn.

– Kalle Lasn

Pacific Lumber is een Amerikaans familiebedrijf, dat oude sequoiabossen exploiteert in Californië. De onderneming wordt opgezet door betovergrootvader Murphy in de negentiende eeuw. Het bedrijf verwerft bos waar bomen worden gekapt voor de houtproductie. Er wordt veel aandacht besteed aan nieuwe aanplant, die van belang is voor de continuïteit van het bedrijf. Rond het bedrijf groeit een dorp, Scotia. De werknemers worden goed betaald en het bedrijf zet zich in voor de opleiding van hun kinderen. Kinderen worden op kosten van de onderneming naar de universiteit gestuurd. Tot zover is Pacific Lumber een kapitalistisch succesverhaal. Maar in de jaren zeventig van de vorige eeuw besluit – inmiddels – vader Murphy het familievermogen deels te gelde te maken en de aandelen van het bedrijf te verkopen aan de beurs van Wall Street. Aanvankelijk verandert dat niets in de bedrijfsvoering. De familie zet de zaken voort als vanouds. Maar dan breekt midden jaren tachtig op Wall Street de koopgekte uit. Allerlei bedrijven worden door avonturiers met enorme hoeveelheden geleend geld – junk bonds – gekocht. Michael Milken en de bank Drexel Burnham Lambert zijn hoofdrolspelers – die later overigens zwaar zullen boeten voor hun rol in de junk bondssaga – en het zijn precies die partijen die de Texaanse investeerder Charles Hurwitz in staat stellen een vijandige overname van Pacific Lumber te bewerkstelligen. Als in een filmscript wordt de president van het houtbedrijf op een ochtend om half zes uit zijn bed gebeld door Hurwitz met de mededeling, dat hij Wall Street op dat moment van zijn plannen op

de hoogte brengt. Pacific Lumber wordt totaal verrast en is niet tot serieuze weerstand in staat.

Hurwitz verwerft het bedrijf met een zware schuld die hij alleen kan aflossen door het kapitaal van de onderneming – bossen met bomen die tot 1500 jaar oud zijn – sneller te gelde te maken. Waar Pacific Lumber ongeveer 25 miljoen dollar winst per jaar maakte, is thans tenminste 100 miljoen dollar nodig om de schuld van Hurwitz te financieren. Tientallen jaren van zorgvuldige exploitatie van de bossen worden opgeofferd om Charles Hurwitz aan zijn geld te helpen. Het versneld kappen begint en de nieuwe aanplant kan het kappen niet meer bijhouden. De ecologische terreur wordt snel gevolgd door het verzet van milieuactivisten. David Harris beschrijft deze 'oorlog tussen Wall Street en Main Street' aangrijpend in zijn boek *The Last Stand*. Werkgelegenheid en een waardevol natuurgebied gaan verloren in een drama van demonstraties en rechtszaken, dat nog steeds voortduurt. Recent 'hoogtepunt': De 26-jarige Julia Hill die door een tweejarig verblijf op 54 meter hoogte in de top van een sequoia althans weer een deel van een eeuwenoud bos van de bijl redde.

Welkom op de effectenbeurs. De bovenstaande tragedie is een direct gevolg van deze nieuwe welvaartsmachine. De afgelopen tien jaar zijn de aandelenkoersen gemiddeld met meer dan 300 procent gestegen. Hele volksstammen hebben zich verrijkt op de beurs. Voor die vergaarde vermogens worden niettemin prijzen betaald. Het geld stroomt rijkelijk aan de beurs, maar de verantwoordelijkheid voor het beleid van een onderneming is dun gezaaid. De schade in het verhaal van Pacific Lumber is makkelijk zichtbaar, in vele andere gevallen is de schade minder duidelijk. Maar je ziet de prijs voor de beurseuforie bijvoorbeeld ook terug in de werk- en prestatiedruk in het bedrijfsleven. De koers moet omhoog. Dat betekent dat elk kwartaalresultaat het voorgaande kwartaal moet overtreffen. De koersen worden van minuut tot minuut gevolgd. Aandelen wisselen voortdurend van eigenaar. In 1960 wisselde nog maar tien procent van de aandelen op de beurs van Wall Street jaarlijks van eigenaar. In 1990 was dat al bijna vijftig procent en nu gaat al meer dan driekwart van de aandelen jaarlijks in andere handen over. Beleggers zijn ongeduldig. Zij willen koerswinst. En snel. De beurs is een stressfactor geworden. Voor beleggers én ondernemers. Beursgenoteerde bedrijven krijgen nauwelijks de kans een weloverwogen lange termijnbeleid te voeren. Wijsheid staat het resultaat op korte termijn in de weg. Is het dan vreemd dat beursfondsen kampen met het wrange feit dat steeds jongere werknemers steeds vaker slachtoffer worden van een hartaanval? Is het dan vreemd dat regelmatig weer bedrijven bezwijken onder de druk en zich inlaten met activiteiten die het milieu, sociale omstandigheden en uiteindelijk ook hun eigen imago schenden? Dat is de werkelijkheid achter de almaar stijgende beursindex.

De beurs is het symbool van de *waarde*loosheid van de moderne maatschappij. Waarden tellen niet, alleen geld. Daarom is de vergelijking van de effectenbeurs met een casino ook zo treffend. Dat casino is heel ver weg van de oorspronkelijke functie van de beurs. Ooit diende de beurs als een markt om investeringen in de industrie te financieren. De beurs maakte het mogelijk voor bedrijven om geld aan te trekken op veel aantrekkelijker voorwaarden dan banken boden. In plaats van knellende, regelmatige rentebetalingen aan een bank, kon een bedrijf aandeelhouders dividend betalen – op het moment dat het daartoe in staat was – uit de gemaakte winst. Dit mooie systeem werkt in de praktijk maar zelden. Het werkt in het geval van een beursgang van een nieuwe onderneming. Dan financieren aandeelhouders inderdaad het kapitaal waarmee die onderneming nieuwe activiteiten kan beginnen. Maar hoe vaak dient een beursgang niet vooral om de oorspronkelijke aandeelhouders een vermogen te laten verwerven? Het systeem werkt ook als een reeds

beursgenoteerde onderneming nieuwe aandelen uitschrijft – een emissie doet – om geld te werven voor een investering. Maar de meeste handel op de beurs betreft de handel in aandelen die al vele malen van hand tot hand zijn gegaan. In dat geval is er helemaal geen sprake van directe financiering van een onderneming. Als ik een aandeel Shell (Koninklijke Olie) koop, krijgt Shell geen geld maar degene wiens aandeel ik koop. Dergelijke handel is allereerst in het belang van de aandeelhouder, niet zozeer in het belang van Shell. Er is natuurlijk wel iets voor te zeggen, dat iemand – die jaren geleden Shell aan kapitaal heeft geholpen – zijn aandelen moet kunnen verkopen aan een ander. Door de vrije verhandelbaarheid van aandelen aan de beurs zal iemand eerder geneigd zijn in een onderneming te investeren – en dat is wel in het belang van Shell. Je kunt je geld immers terugkrijgen als je dat nodig hebt. Maar als het gevolg van die vrije handel is, dat er eigenlijk geen relatie meer bestaat tussen de aandeelhouder – die formeel mede-eigenaar van de onderneming is – en de onderneming, staat de deur open naar misstanden.

Het is illustratief dat tegenwoordig in de beursberichtgeving doorgaans over 'beleggers' wordt gesproken. Uit 'aandeelhouder' spreekt betrokkenheid bij de onderneming. De belegger daarentegen is vooral met zijn eigen belangen bezig. Hij belegt zijn eigen geld op de voor hem aantrekkelijkste wijze en bekommert zich niet om het effect van zijn handelen op de onderneming waarin hij belegt. Als de koers van zijn aandeel maar stijgt… De egocentrische belegger heeft van de beurs een casino van speculatie en vijandige overnames gemaakt. Beursgenoteerde fondsen azen op elkaar, omdat zij rekenen dat de waarde van de bezittingen van een concurrent hoger is dan de beurswaarde. Met geleend geld worden die fondsen gekocht en vervolgens in onderdelen – met winst – weer verkocht. Dergelijke acties drijven de koersen omhoog. Dat overnames vooral met geleend geld worden gefinancierd, ondermijnt de positie van de mens en de natuur in de economie. Leningen moeten worden afgelost en er moet rente over worden betaald. Om dat te kunnen doen, moeten bedrijven meer winst maken, meer produceren, meer ontslaan, meer vervuilen. Ofwel op de weg naar almaar meer rijkdom worden beursgenoteerde ondernemingen haast gedwongen de samenleving schade te berokkenen.

Bedrijven worden steeds groter en steeds machtiger. Bedrijven bedienen processen die generaties kunnen beïnvloeden. Farmaceutische fabrikanten kunnen – in hun streven naar groei, winst en een hogere beurskoers – producten op de markt brengen die over honderd jaar nog gevolgen hebben. Tankers met olie of chemicaliën kunnen natuurgebieden voor tientallen jaren verwoesten. Kerncentrales en chemie-industrie in de buurt van steden. De lijst van potentiële ongelukken is lang, de verantwoordelijkheden dus groot. Maar wie draagt die verantwoordelijkheid? Wie is verantwoordelijk voor het wanbeleid van Pacific Lumber? Er bestaat een enorme aansprakelijkheidslacune in de economie. Als een onderneming schade veroorzaakt, gebeurt er vrijwel niets. Misschien wordt het bedrijf veroordeeld tot het betalen van een boete – een gigantische boete. Misschien krijgt het te kampen met een boycot van consumenten. Aandeelhouders zullen koersverlies lijden en hun aandelen waarschijnlijk verkopen. En ook al kunnen commissarissen en directeuren tegenwoordig worden vervolgd voor wanbeleid, in de praktijk komen zulke procedures zelden voor. Meestal vertrekt de top van een onderneming na een debacle simpelweg naar een nieuw bedrijf. De samenleving, het publiek blijft met de schade zitten en het bedrijf gaat onder een nieuwe leiding gewoon verder met zijn activiteiten. Is het niet vreemd, dat de aandeelhouders – de eigenaren van een bedrijf – niet medeaansprakelijk zijn voor het beleid van die onderneming? Gaat er met het inbrengen van geld niet ook verantwoordelijkheid gepaard? Of geeft een aandeel alleen maar recht op dividend? Als het goed gaat met een onderneming kan de aandeelhou-

der in het beurscasino vele malen zijn inleg terugkrijgen, maar als die onderneming de samenleving grote schade toebrengt, kan de aandeelhouder maximaal zijn inleg verliezen. Is dat niet oneven-wichtig, gezien de grote invloed die het functioneren van bedrijven heeft op de gemeenschap?

Aandeelhouders klagen vaak over het gebrek aan macht dat zij hebben. In Nederland staan allerlei wettelijke voorzieningen – beschermingsconstructies en structuurregimes – de invloed van de aandeelhouder op het beleid van de onderneming in de weg. Een falend management kan in Nederland niet door de aandeelhouders worden gedwongen om op te stappen. Beleggers zijn ervan overtuigd dat die situatie een negatief effect heeft op de aandelenkoersen. Zij willen dus meer invloed – meer rechten – in de hoop dat dat hun aandelen meer waard zal maken. Maar zijn zij ook bereid meer verantwoordelijkheid te dragen?

De gebrekkige verantwoordelijkheid van de aandeelhouder van een vennootschap is historisch bepaald. Het is een constructie die in Nederland is bedacht. Het archetype van de vennootschap is de Verenigde Oost-Indische Compagnie van 1602. Voor de VOC gingen schulden – verantwoordelijkheden – van ondernemingen over van generatie op generatie. De beperkte aansprakelijkheid werd uitgevonden voor de ontdekking van de nieuwe wereld. Het initiatief om met houten zeilschepen specerijen uit Azië te halen, ging met grote risico's gepaard. Financiers en hun families konden geruïneerd raken door omstandigheden – piraterij, noodweer – waarop zij geen enkele invloed hadden. Daarom werd de beperkte aansprakelijkheid wettelijk geregeld: een financier kon nooit meer verliezen dan zijn investering. De staat kon een onderneming deze nieuwe vorm toekennen. Aanvankelijk werd daarover onderhandeld, waarbij bijvoorbeeld ook werd overeengekomen dat de staat een deel van de winst van de overneming zou krijgen. Van origine is de beperkte aansprakelijkheid dus een gunst die onder bepaalde voorwaarden werd verleend door de staat. De autoriteiten gaven toestemming aan ondernemers om op die wijze zaken te doen. Deze briljante vondst moedigde het nemen van risico aan en gaf de overzeese handel in de zeventiende eeuw een enorme impuls. De beperkte aansprakelijkheid was geen vanzelfsprekend privilege waarop elke onderneming aanspraak kon maken. Dat is in de loop der tijd veranderd in de huidige situatie dat iedereen voor een vast bedrag een NV of een BV kan oprichten. Er is geen sprake meer van individuele onderhandelingen met de autoriteiten waarin ook over een tegenprestatie voor dit recht wordt gesproken. Sterker nog: niemand ervaart, dat hem een recht wordt verleend als hij een BV opricht.

De handelslieden en hun juridische adviseurs van vierhonderd jaar geleden voorzagen grote schulden die zij niet konden terugbetalen. Dat was de maximale schade – de 'plundering' van de nieuwe wereld gemakshalve niet meegerekend – waarvoor zij bescherming vroegen. Tegenwoordig zijn er veel meer belangen – milieu, volksgezondheid – in het geding. Niemand voorzag destijds de huidige situatie waarin de onderneming in potentie een van de meest gevaarlijke vormen van menselijke activiteit is geworden. In de tijd van de VOC was er geen sprake van fabrieken die met nalatige productieprocessen de dood van velen konden veroorzaken en er bestonden ook geen bedrijven die afval konden lozen zodanig dat gevaarlijke, giftige stoffen in de voedselketen terechtkwamen. Met andere woorden: de omstandigheden zijn ingrijpend gewijzigd maar de juridische ondernemingsvorm is dezelfde gebleven als in de zeventiende eeuw. Of is eigenlijk zelfs nog makkelijker geworden voor het bedrijfsleven: de voorlieden van de VOC moesten nog onderhandelen met de staat over de beperking van hun aansprakelijkheid, de moderne ondernemer stapt simpelweg naar de Kamer van Koophandel en vult een formulier in. Door dat automatisme is een onderneming méér geworden dan een groep mensen die gezamenlijk een activiteit ontplooien. Het is een soort 'sociale technologie' geworden

met een eigen bestaan. Een onderneming kan voortbestaan als haar oprichters sterven. Directeuren gaan en komen en hetzelfde geldt voor werknemers. Via de beurs kan het eigendom van een onderneming diffuus en wijdvertakt raken. Onderdelen van een bedrijf kunnen worden verkocht. Bedrijven kunnen fuseren. Ondanks al die veranderingen 'leeft' de onderneming door zolang er maar genoegd geld wordt verdiend om de uitgaven te betalen. Maar die zelfstandige onderneming heeft geen ziel en voelt geen pijn. Als een onderneming iets of iemand schade toebrengt, kan hij geen spijt tonen en sorry zeggen. De anomalie is dat een onderneming wél rechten heeft als een mens, maar niet de plichten.

Het bedrijfsleven verzet zich hevig tegen suggesties om ondernemingen aan meer controle te onderwerpen. Voortdurend wordt geklaagd, dat er al te veel regels en beperkingen zijn. Maar misschien is de vraag wel hoe het komt dat er zoveel regels zijn? Misschien is al die regelgeving wel veroorzaakt door het feit dat de onderneming in de samenleving geleidelijk aan een te machtig, ondemocratisch instituut is geworden, dat ook nog eens maar één officieel doel kent: winst maken. De werkelijkheid van de moderne onderneming vraagt om een aanpassing van de wettelijke aansprakelijkheidsregels. Het kan niet meer zo blijven, dat een onderneming – als een groep mensen – minder verantwoordelijkheden draagt dan individuen onderling. Waar het brede gemeenschappelijke gewin van een onderneming in de tijd van de VOC nog duidelijk was, is het voordeel voor de gemeenschap van vele tegenwoordige bedrijven lang niet meer zo duidelijk. Die veranderde realiteit vraagt om een andere juridische structuur. Twee wijzigingen liggen voor de hand. Allereerst dient het privilege om een vennootschap met beperkte aansprakelijkheid op te richten herroepelijk te worden. Formeel staat inderdaad in de wet dat een onderneming kan worden ontbonden als hij het algemeen belang schaadt, maar in de praktijk gebeurt dat niet – ondanks grote schandalen. Het merkwaardige is dat individuen die de wet overtreden in de gevangenis terecht kunnen komen, maar dat ondernemingen die de wet overtreden misschien een – vaak, o paradox, fiscaal aftrekbare – boete betalen, maar overigens 'op vrije voeten' blijven. Het moet veel eenvoudiger en vanzelfsprekender worden dat de gemeenschap een onderneming kan sluiten als deze de regels overtreedt en grove schade toebrengt aan de maatschappij. Sommige verspelen hun bestaansrecht en verdienen het om te worden opgeheven. Hoe lang mogen sommige ondernemingen doorgaan met vervuilen, dumpen en beschadigen voordat zij worden opgeheven en hun bezittingen worden verkocht om uit de opbrengst bijvoorbeeld een schadevergoeding aan de gemeenschap te betalen? Als een bedrijf het publieke vertrouwen voortdurend kwetst, misbruikt of schendt, moeten de burgers het recht hebben om de verleende vergunning tot bedrijfsvoering in te trekken, zodat de onderneming ophoudt te bestaan.

Er kan nog meer worden veranderd om ondernemingen aan banden te leggen. Hoe zou de wereld van de beurs eruit zien als aandeelhouders weer persoonlijk aansprakelijk zouden zijn voor het beleid van de onderneming waarvan zij tenslotte mede-eigenaar zijn? Opheffing van de beperkte aansprakelijkheid is een drastische, maar uiterst effectieve stap op de weg naar een menselijker economie. In dat geval zouden aandeelhouders hun geld op de beurs zorgvuldig investeren in ondernemingen. Zij zouden niet alleen kijken naar hun winstgevendheid, maar vooral ook naar de wijze waarop zij ondernemen. Zij zouden kiezen voor ondernemingen met een goede staat van dienst op gebied van mens en natuur. Opheffing van de beperkte aansprakelijkheid zou aandeelhouders dwingen verantwoordelijkheid te dragen voor de activiteiten van hun bedrijf. Mensen zouden weer verantwoordelijk zijn voor mensen. En de beurs zou geen casino meer zijn. Wie durft dan nog noodzakelijke, grootschalige investeringen met de daarbij horende grote risico's aan, zullen critici opwerpen. Dat is inderdaad de vraag. Maar misschien heeft de erva-

ring van de afgelopen eeuw wel geleerd, dat dergelijke grootschaligheid vrijwel garant staat voor ongewenste neveneffecten en misstanden? Anders gezegd: als een onderneming te groot wordt voor menselijke verantwoordelijkheid, is zij in staat tot het aanrichten van onmenselijke schade. Hoeveel wij ook te danken hebben aan de briljante uitvinding van de VOC, dat is wel de werkelijkheid gebleken. Uiteindelijk is het toch niet meer dan gewoon dat bedrijven zich aan dezelfde morele wetten houden als waaraan wij elkaar houden.

Wijziging van het vennootschapsrecht zal de onderneming tussen de mensen terugbrengen en zal helpen om dat merkwaardige verschil tussen 'werk' en 'thuis' op te heffen. Want vaders – nog altijd vooral *vaders* – zijn met bedrijven bezig op een manier zoals zij nooit met hun eigen gezinnen zouden omgaan. Op kantoor stellen zij een reclamecampagne voor om koffiedrinken onder kinderen te stimuleren – dat draagt immers bij aan de omzet en aan stijging van de beurskoers – en 's avonds komen zij thuis om tegen hun eigen kinderen te zeggen dat te veel koffie drinken niet zo goed voor hen is. Bedrijven die worden geleid door ouders behandelen de natuur op een totaal andere wijze dan dat zij met hun eigen tuin omgaan. Ondernemers doen buitenshuis dingen die zij binnenshuis krankzinnig zouden vinden. Bedrijven houden huis in de maatschappij terwijl zij eigenlijk als een huishouden zouden moeten worden bestuurd. Bedrijven dienen als mensen te worden behandeld. Niet anders.

De gezondheidszorg is een bedreiging voor de gezondheid geworden.
– Ivan Illich

7 DE MAKKELIJKSTE WEG

Al meer dan dertig jaar kom ik regelmatig in hetzelfde dorpje in Frankrijk. Het dorpje ligt in een streek waar de mens altijd voor het bestaan heeft moeten vechten. Een moeilijk klimaat. Een harde, weinig vruchtbare bodem. Kortom een streek van schaapherders en – omdat die overal in Frankrijk staan – ook een enkele wijnstok. Voor die wijn hoef je trouwens niet naar het dorpje te komen. De ruwheid van de streek stroomt je uit de fles tegemoet. Het bijzondere van het jarenlang terugkomen op dezelfde plek is, dat je de ontwikkeling ziet. Er is in het dorp nog steeds geen franje, maar de gevolgen van het landbouwbeleid van de Europese Unie hebben ook deze weinig rendabele uithoeken bereikt. Deze zomer viel mij op dat in het dorp het initiatief was genomen om de dorpskerk te restaureren – dertig jaar geleden zou niemand op die gedachte zijn gekomen. Een andere verandering betreft een van de wijnboerderijen. Sinds kort staat op de weg langs die boerderij een bord: *Vin Biologique*. Dat viel op want 'mijn' dorp ligt bepaald niet in een streek die voorop loopt als het gaat om de opmars van biologische producten. Ik bezocht de boer om navraag te doen. Toen bleek dat de boerderij van grootvader recentelijk was overgenomen door kleinzoon – vader had zijn toekomst elders in de maatschappij gezocht. Kleinzoon legde uit, dat zijn grootvader in de jaren zestig toen de boeren massaal kozen voor kunstmest en chemische bestrijdingsmiddelen, eigenwijs had besloten dat zijn voorouders al eeuwen op dezelfde manier wijn hadden gemaakt en dat hij de geboden 'vernieuwing' dus niet nodig had. De wijn van de boerderij was dus nooit chemisch geworden.

Voor grootvader was dat niets bijzonders, maar kleinzoon zag een nieuwe markt en timmerde een bord langs de weg. En hij is niet de enige. Steeds meer wijnboeren nemen afscheid van de chemie omdat ze ontdekken dat de vruchtbaarheid van hun akkers en de kwaliteit van hun wijnen achteruit gaat. Maar ook omdat zij kiezen voor hun eigen vakmanschap en plezier in hun werk.

De jonge wijnboer illustreert een ontwikkeling die je op veel gebieden ziet. De mens is er goed in zichzelf buiten spel te zetten. We hebben zelf gekozen voor het systeem van geld met rente dat ons vervolgens in een uitputtende schuldenwedloop heeft gebracht. Het belastingstelsel dat onze leefomgeving ondermijnt, is ons ook niet door een buitenaardse beschaving opgelegd. Evenmin geldt dat voor de handelsdrift die de gemeenschap bedreigt. En ook niet voor de technologie die veel werk minder vervullend heeft gemaakt en de chemische middelen die 'onze' natuur bedreigen. Het zijn stuk voor stuk bewuste keuzen geweest waarvoor we nu de rekeningen gepresenteerd krijgen. Natuurlijk zijn al die keuzen ooit met de beste bedoelingen gemaakt. En het is altijd eenvoudig om achteraf gelijk te hebben. Toch lijkt er een opmerkelijke rode draad te lopen door de besluiten waarmee wij onze wereld inrichten: we kiezen steeds voor groot en ver weg, voor massaal. We laten ons steeds weer verleiden tot de weg van technologie en grootschaligheid en vervolgens raken we de weg kwijt in onze eigen creatie. We maken systemen en organisaties waarin mensen er niet meer toe doen. Het is alsof we consequent de makkelijke, dichtstbijzijnde weg niet willen inslaan. Het is een tendens die zichtbaar is in de voorafgaande hoofdstukken over de uitgangspunten over het economische beleid. Het is een tendens die je dichtbij in het dagelijks leven voortdurend tegenkomt. Bijvoorbeeld in het ziekenhuis, in de supermarkt en in de energievoorziening. Dit hoofdstuk laat aan de hand van die drie voorbeelden zien hoe we zelf met nieuwe keuzen de menselijkheid in onze leefomgeving kunnen vergroten – hoe je zelf kunt bijdragen aan een wereld waarin mensen er toe doen.

Neem de gezondheidszorg. De moderne geneeskunde geldt als een van de triomfen van de twintigste eeuw. De meeste mensen zijn ervan overtuigd dat een nabij familielid of vriend zonder een pil of de inzet van een arts vandaag niet meer in leven zou zijn. Dat wij onze gezondheid te danken hebben aan de technologie. Maar dat wij vandaag gemiddeld twee keer langer leven dan een eeuw geleden is niet te danken aan de dure medische technologie en de massale ziekenhuizen. Cholera, tyfus, tuberculose en dysenterie waren al op hun retour voor de komst van antibiotica en vaccinaties. De oorzaak: hygiëne en betere voeding. Het belang hiervan werd weliswaar het eerst ontdekt en verkondigd door artsen, maar daarmee zijn zeep en gekookt water nog geen medische middelen. Het is typerend dat de man die de eerste harttransplantatie ter wereld uitvoerde, de Zuidafrikaanse arts Christiaan Barnard, Thomas Crapper aanwijst als één van de grootste weldoeners van de mensheid. Crapper was een Engelse loodgieter die de spoelwc ontwikkelde. De grote vooruitgang van de moderne geneeskunde in deze eeuw betreft 'noodhulp'. Als je wordt getroffen door een acute, levensbedreigende infectie, een hartaanval, een ernstig verkeersongeluk of een operabele tumor, kun je nergens beter terecht dan in een westers ziekenhuis. Maar veruit de meeste kwalen betreffen chronische aandoeningen, kanker en hart- en vaatziekten. En wat dat betreft heeft de westerse gezondheidszorg bedroevend weinig te bieden. Oude plagen zijn vervangen door nieuwe. Tegelijkertijd zijn de kosten van de medische zorg zodanig toegenomen dat politici zich angstig afvragen of het straks allemaal nog wel betaalbaar zal zijn.

De kern van het probleem is de visie van de moderne gezondheidszorg: gezondheid is de normale staat van de mensheid en ziekte is een invloed van buitenaf, een vijand die moet worden bestreden. De gezondheidszorg heeft vaak veel weg van een militaire operatie. Zelfs de terminologie is gelijk: de *oorlog* tegen kanker... Artsen zien het lichaam als een machine waarin onderdelen die gebrekkig functio-

neren, vervangbaar zijn. Die machine kan van buitenaf worden bestuurd door medicijnen en medische technologie. De commerciële belangen zijn gigantisch en de reclame zorgt er wel voor dat de patiënt gelooft in de vergelijking: 'meer geld + meer medicijnen = meer gezondheid'. De zieke is weerloos in dit industriële zorgsysteem waarin – inherent aan zo'n systeem – procedures zwaarder wegen dan mensen. Waar de technologie heerst, gaat zelfstandigheid verloren. En dat verlies is de eerste stap op weg naar ziekte.

Genezen kan geen industrie zijn. Genezen is een complex proces waarin – in tegenspraak met de gangbare westerse visie – niet alleen medicijnen en tastbare cellen een rol spelen, maar ook ontastbare zaken als hoop, geloof, vertrouwen, vriendschap, aandacht en wil. Zo geneest bidden. Artsen weten uit ervaring dat de patiënt die 'waarom' vraagt bij de bloedprik en die zich niet zomaar wil uitkleden, het er doorgaans goed vanaf brengt. En wat is er gaande als een moeder in de moedermelk antistoffen produceert als haar baby aan een infectie lijdt? Alle artsen leggen de eed van Hippocrates af, maar beseffen zij – die voortdurend interventies plegen in natuurlijke processen in het lichaam – dat die oude Griekse meester heeft gezegd dat 'de natuurlijke geneeskracht in onszelf de belangrijkste kracht is om beter te worden'? Vandaar dat de geneeskunst van de Chinezen, Indiërs, Indianen en andere 'primitieve volkeren' is gericht op het steunen van de zelfgenezende processen in het lichaam. Die tradities gaan ervan uit dat de natuur perfect is en dat het lichaam gezond wil zijn.

Steeds weer horen we verhalen van mensen die onverklaarbaar genezen van ongeneeslijke ziekten. Mensen, bijvoorbeeld, die worden opgegeven omdat de artsen hun tumoren niet meer kunnen behandelen. Ze lopen het ziekenhuis – én het systeem van de gezondheidszorg – uit, kiezen hun eigen weg en genezen 'wonderbaarlijk'. Jaren later is op scans geen gezwel meer te zien. De moderne geneeskunde doet dit soort gevallen af als 'anekdotisch' omdat er geen tastbare verklaring voor is. Maar misschien bewijzen deze anekdoten het zelfgenezende vermogen van het lichaam? Misschien dienen behandelingen en medicijnen vooral om het spontane genezingsproces in het lichaam te prikkelen?

Een verschijnsel dat even oud is als de geneeskunde, wijst in die richting. Het is bekend dat mensen beter worden van middelen die aantoonbaar geen fysieke werking hebben: het *placebo* – Latijn voor 'ik zal behagen' – effect. Het is nog eenvoudig te aanvaarden, dat de geneeskrachtige werking van de drankjes en brouwsels van de artsen van vroeger op het placebo-effect is terug te voeren. Die middeltjes hadden bewijsbaar geen medicinale werking. Maar voor het grootste deel van de moderne geneesmiddelen geldt hetzelfde: van slechts twintig procent van de hedendaagse medicijnen is een wetenschappelijk effect vastgesteld. Dat betekent dat artsen pillen en behandelingen voorschrijven die in essentie inert zijn. Maar dat betekent niet dat ze niet werken: hun genezende werking komt van het placebo-effect. Bij vele aandoeningen – van pijn en hoge bloeddruk tot astma en reuma – blijken placebo's tot zeventig procent van de patiënten belangrijke verlichting te bieden. Zelfs in het geval van psychiatrische stoornissen – depressies – zijn placebo's effectief. In elk geval niet minder effectief dan 'echte' medicijnen.

Het simpele feit dat de arts een pilletje geeft, is kennelijk voldoende om genezing te bevorderen. Daarbij spelen verwachting en vertrouwen een doorslaggevende rol. Dat vertrouwen groeit met de aandacht die de arts geeft. Uit diverse placebo-studies blijkt dat de arts zelf het beste geneesmiddel is. Een arts die luistert, mobiliseert het zelfhelende vermogen van de patiënt. Het placebo-effect wijst er bovendien op dat alle vormen van 'geneeskunde' werkzaam zijn zodra de patiënt erin gelooft. Dat verklaart ook het toenemende succes van alternatieve geneeswijzen. Nog afgezien van het feit dat er allerlei bewezen geneeskrachtige effecten zijn van behandelingsmethoden, zoals homeopathie en acupunctuur, tonen alternatieve geneeswijzen in het algemeen veel meer respect voor de patiënt. Er

is sprake van een integrale benadering in plaats van symptoombestrijding. Daarbij komt dat de alternatieve arts doorgaans veel meer tijd en aandacht geeft aan zijn patiënten. Hij luistert naar hun hele verhaal met inbegrip van hun gevoelens van wanhoop en verdriet. Die aandacht herstelt het 'geloof' van de patiënt in zijn eigen genezing.

Aandacht en zorg – de mens – zijn dus cruciaal voor gezondheid. Maar voor de mens met die 'goedkope' kwaliteiten is in het 'dure' moderne systeem van gezondheidszorg nauwelijks plaats. De arts die aandacht wil geven aan zijn patiënten wordt achtervolgd door ziekenhuisdirecteuren en verzekeringsmaatschappijen die roepen om 'efficiëntie'. Het gaat niet alleen om de mens 'arts', maar ook om familie en vrienden: menselijke relaties zijn van vitaal belang voor de gezondheid. Het is vastgesteld, dat de meeste mensen die aan een hartaanval overlijden, eigenlijk sterven van eenzaamheid. Onderzoek heeft ook uitgewezen dat vrouwen met borstkanker die deelnemen aan een wekelijkse praatgroep met mede-patiënten gemiddeld twee keer langer blijven leven dan vrouwen die dat niet doen. De westerse samenleving heeft zorg georganiseerd, geïnstitutionaliseerd. En toenemende eenzaamheid is het gevolg. Goed nabuurschap redt meer levens dan een ambulance. Sterker nog. De sirene van een ambulance verdringt de menselijkheid: het is niet mijn probleem, maar dat van het systeem. Meer menselijkheid in de gezondheidszorg betekent meer gezondheid, minder afhankelijkheid van technologie en dure medicijnen en dus minder kosten. Denk aan de Amerikaanse ziektekostenverzekeraar die korting biedt aan de deelnemers aan een Letskring (hoofdstuk 2). Het systeem waarin de mens centraal staat en waarin de technologie ter ondersteuning dient, is het betere, effectievere systeem, maar dat is niet het systeem waarvoor wij hebben gekozen. Het goede nieuws is echter, dat iedereen op elk gewenst moment in zijn leven kan kiezen voor de makkelijkste weg naar gezondheid.

De voedselproductie is een ander belangrijk terrein waar de mens is verdrongen – met desastreuze gevolgen. Biotechnologie is nodig om de mensheid te voeden, zo heet het thans. Hetzelfde gold dertig jaar geleden voor kunstmest en bestrijdingsmiddelen. Maar het is een leugen dat alleen grootschalige, chemische – onmenselijke – landbouw voldoende voedsel oplevert voor de snel groeiende mensenmassa in de ontwikkelingslanden. Het is niet waar dat varkensflats een onvermijdelijke volgende stap in de voedselvoorziening zijn. Niet biotechnologie is het antwoord op het voedselvraagstuk, maar allereerst een kritische bezinning op voedselhandel. Ontwikkelingslanden worden door IMF en Wereldbank gedwongen om voor de export te produceren. Boeren in Chili, Mexico en Afrika produceren appels en peren voor de Europese en Amerikaanse markt als het voor die vruchten op het noordelijk halfrond geen seizoen is. En het grootste deel van het voedsel dat ontwikkelingslanden zelf verbouwen, dient in het Westen als veevoer. Die exportproductie komt in de plaats van de lokale voedselproductie. Daardoor moeten Chilenen, Mexicanen en Afrikanen hun eigen voedsel steeds meer kopen – als zij daar tenminste geld voor hebben – van westerse multinationale concerns, die dat in hun land importeren. De vrijhandel stimuleert ook de monocultuur. Allerlei bewoners van deze aarde eten tegenwoordig tarwe, ofschoon zij daar tot voor kort nog nooit van hadden gehoord. Stel je voor dat je – dankzij de vrijhandel – nergens meer vlees kunt krijgen, alleen nog maar sojabonen. Die eenzijdigheid speelt ook in de productie. Indiase boeren teelden nog maar enkele decennia geleden duizenden verschillende soorten rijst, thans ten hoogste een paar dozijn. Maar er was een goede reden voor al die verschillende soorten: niet elke graansoort groeit overal op aarde even goed. De rogge die in Noord-Frankrijk groeit, kan in Argentinië heel kwetsbaar zijn. En dat verklaart waarom bijvoorbeeld in Brazilië tot vijf jaar geleden jaarlijks gemiddeld twintig nieuwe ziekten of plagen in de landbouw voorkwamen en thans elk jaar al meer dan 300.

Geïndoctrineerd door de vermeende successen van de Groene Revolutie lossen de Braziliaanse boeren dat groeiende probleem standaard op met het gebruik van meer bestrijdingsmiddelen.

En dat is een doodlopende weg, zoals bijvoorbeeld hun Indiase collega's thans in toenemende mate ervaren. Ruim dertig jaar na de successen van de jaren zestig loopt de Groene Revolutie in India vast. Door de intensieve irrigatie is het grondwaterpeil dramatisch gezakt en ongedierte is resistent geraakt tegen de excessieve hoeveelheden bestrijdingsmiddelen en kunstmest. Voor vele gewassen daalt de opbrengst per hectare. Het probleem is dat de Indiase boeren met irrigatie, kunstmest en bestrijdingsmiddelen gewassen zijn gaan telen die niet goed gedijen in hun omgeving. De tegenbeweging tekent zich dan ook af: boeren keren terug naar het planten van inheemse gewassen met behulp van natuurlijke, biologische bestrijdingsmiddelen, zoals een extract van de inheemse neemboom dat de katoenplant effectief beschermt. Hun opbrengst per hectare loopt weer op… en zij produceren weer voor de lokale markt.

Het gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen is overigens niet alleen schadelijk voor de natuur, maar ook voor de mens. In elk geval voor de boeren. Het is bekend hoe ernstig bananen- en koffieboeren lijden onder het op grote schaal bespuiten van de bomen en planten op hun akkers. En dan hebben we het nog niet over het uiteindelijk effect van die middelen op de gezondheid van de consument. Een menselijk succes kun je de industriële landbouw moeilijk noemen. De terugkeer naar inheemse, biologische landbouw is dan ook op dit moment een wereldwijd verschijnsel. Van Honduras en Senegal tot de Filippijnen worden opmerkelijke successen geboekt met het omschakelen naar de biologische teelt van inheemse gewassen, waarbij oogstverbeteringen tussen vijftig en honderd procent worden gerapporteerd. Maar zelfs als er geen sprake is van een verhoging van de directe opbrengst van een gewas, brengt de omschakeling meer voedsel met zich mee. Want als er geen chemische bestrijdingsmiddelen meer worden gebruikt, keren ook nevenopbrengsten – zoals slakken, maar ook vissen en vogels – terug op of rondom de akkers. Bovendien laten de boeren hun exclusieve aandacht voor één gewas – meestal een graan – los. Combinaties blijken meer op te brengen. Een akker die het hele jaar alleen met maïs wordt beplant, levert minder op dan een akker die met een combinatie van bijvoorbeeld maïs, bonen en pompoen wordt ingezaaid. Onderzoek wijst intussen uit, dat het heel goed mogelijk is de wereldbevolking te voeden zonder gif en kunstmest.

Het bewijs dat gif giftig is en dat dat via planten schade kan toebrengen aan de gezondheid van de mens, zal nog wel een keer worden geleverd. Maar belangrijker is dat de biologische landbouw de relatie tussen mens en natuur en tussen mensen en dieren herstelt. En tussen mensen onderling, omdat inheemse, biologische landbouw veel meer is geworteld in de gemeenschap. Wie kiest voor biologische voeding kiest daarom niet alleen voor zijn eigen gezondheid, maar draagt ook bij aan een voedselproductie waarin de mens ertoe doet.

Energie is het derde gebied waar de mens keuzes heeft gemaakt die slecht voor hemzelf uitpakken. Rokende schoorstenen, uitlaatgassen, smog, broeikaseffect – de fossiele brandstoffeneconomie ondermijnt onze leefomgeving steeds meer. Maar er tekent zich een mensvriendelijke energierevolutie af. Terwijl milieu-organisaties op klimaatconferenties lobbyen bij politici die geen grote stappen durven te zetten, vinden particuliere instituten en kleine bedrijven de weg naar een economie die draait op de zon. Het is een ontwikkeling die zich in belangrijke mate onttrekt aan staten en regeringen. De energiecentrale van de toekomst staat niet onder het toezicht van de Wereldbank of de Europese Commissie, maar is een zonnecel op het dak of een windmolen in de tuin. Energie wordt straks letterlijk thuis gemaakt. Wie bedenkt, dat de energie-industrie thans nog de

machtigste sector in de mondiale samenleving is, kan zich voorstellen welke fundamentele veranderingen dat voor de ontwikkeling van een duurzame economie zal betekenen. Invloed prijs geven, gaat zelden van harte. Het verzet van de olie-industrie en de gevestigde energiebedrijven is nog hevig, maar de mens is onmiskenbaar op zijn eigen weg terug naar de zon.

Tot aan de industriële revolutie was elke mens volledig afhankelijk van de zon. De zon zorgde voor warmte, voor het hout waarmee vuur werd gestookt en voor de groei van voedsel. De industrialisatie ontkoppelde de mens van die levensbron. Energie werd voortaan opgegraven. En dat kon niemand alleen waardoor machtige organisaties ontstonden. Kolen, olie en gas hebben geweldige nieuwe mogelijkheden geopend. Toch valt ook de omweg op die de keuze voor fossiele brandstoffen betekende. Zo is de efficiëntie van een auto nauwelijks een procent. Van elke honderd liter brandstof dient slechts één liter voor het verplaatsen van passagiers. En nog geen tien procent van de energie die nodig is om de gloeidraad van een gloeilamp te verhitten, wordt omgezet in zichtbaar licht. De efficiëntie van (af)wasmachines, ijskasten, drogers en andere huishoudelijke apparaten kan op korte termijn met een factor tien worden verbeterd. Voor het energieverbruik van kantoorgebouwen geldt hetzelfde.

De ontwikkeling van betere en efficiëntere producten kan sterk worden gestimuleerd met de overschakeling van fossiele brandstoffen naar duurzame energiebronnen omdat deze energiedragers lichtere producten vergen. De auto van de toekomst kan met elke liter brandstof honderd kilometer rijden en die brandstof – in de vorm van waterstof met alleen water als 'uitlaatgas' – wordt aan boord met zonnecellen gegenereerd. Zo'n auto is een rijdende energiecentrale. Dergelijke doorbraken beginnen bij het begin: bij de zon. Jaarlijks zorgt de zon op aarde voor 2,5 miljoen exajoules energie. Die hoeveelheid energie is meer dan 7000 keer het totale jaarlijkse wereldenergieverbruik. Of anders gezegd: de totale hoeveelheid fossiele brandstoffen die beschikbaar was toen de industriële revolutie begon, was even groot als de hoeveelheid energie van dertig dagen zonneschijn. Vandaar de omweg.

De grootste bijdrage aan de nieuwe energierevolutie zal komen van de zonnecellen – beter gezegd: de fotovoltaïsche systemen, in het Engels afgekort als 'PV'. PV-systemen zetten zonlicht direct om in elektriciteit. Het veelbelovende van de zonnecellen is, dat zij worden gemaakt van silicium – na zuurstof het meest voorkomende element op aarde: 28 procent van het aardoppervlak bestaat uit silicium. PV-cellen worden nog maar nauwelijks in massaproductie gemaakt en daardoor is zonne-energie thans nog veel duurder dan andere energiebronnen. Zonnecellen worden gemaakt van het afval van de fabrieken die – ook van silicium – computerchips maken. Die parallel biedt perspectief voor de zonnecel. De halfgeleiderindustrie slaagt er immers al twintig jaar in om de hoeveelheid informatie die op een plaatje silicium kan worden opgeslagen, elke achttien maanden te verdubbelen. Een gerichte inspanning op de zonnecel kan daarom voor een enorme doorbraak zorgen. De elektronicarevolutie van de vorige eeuw dient daarbij als voorbeeld. Die ontwikkeling stond in het teken van anders, sneller, kleiner, goedkoper, efficiënter en beter. De energieproductie staat aan de vooravond van een zelfde trend. En vele ondernemende pioniers staan al te trappelen om de wereld te veroveren.

Het nutsbedrijf van de toekomst zal er in elk geval heel anders uitzien. Veel meer energie zal lokaal worden opgewekt, bijvoorbeeld thuis op het eigen dak met een PV-systeem of met een windmolen op de akker. Decentrale energievoorziening betekent het einde van de grote energiecentrale. Kleine modulaire centrales zijn veel flexibeler. Als er meer energie nodig is, kan gemakkelijk een PV-systeem of een windmolen worden bijgeplaatst en zijn er geen gigantische, tijdrovende investeringen nodig. Energie wordt een regionaal onder-

werp, waarbij opwekking en daarbij behorende werkgelegenheid – en ook zeggenschap – in de buurt blijft en niet meer van ver wordt 'ingevoerd'. Op die manier kan ook de energierevolutie bijdragen aan meer menselijkheid in de samenleving.

Of het nu om gezondheid, voeding of energie gaat, steeds tekent zich dezelfde tendens af. De mens laat zich verleiden tot grootheidswaanzin, tot 'groene revoluties', en komt vervolgens bedrogen uit. De grote vooruitgang – méér gezondheid, méér voedsel, méér energie – blijkt ook keerzijden te hebben. Ziekenhuizen maken patiënten weerloos. Grootschalige landbouw smoort in uitputting van de akkers. Energieopwekking verstikt en vervuilt de samenleving. Maar de hoopgevende conclusie is dat het beter kan als we dichterbij voor menselijker oplossingen en systemen kiezen. Als we kiezen voor de makkelijkste weg. Want daar waar de technologie en de industrie de menselijke maat overstijgt, tekenen de problemen zich af.

8 JE WERK OF JE LEVEN

Hoe ver kan ik mijzelf uitrekken voordat ik er niet meer ben?
– John Perry Barlow

Ons eigen werk is onze belangrijkste bijdrage aan de economie. De manier waarop wij dat werk verrichten, bepaalt de plaats die wij aan onszelf – aan de mens – geven in de economie. En daaraan kunnen we veel verbeteren. Want, als je om je heen kijkt, lijkt het dat de mens er niet veel toedoet in de moderne maatschappij.
Een vriendin werkt bij een grote bank. Als zij 's avonds naar haar twee kinderen thuis wil, neemt zij een stapel papier van haar bureau 'om te gaan kopiëren' en dan sluipt zij stiekem – als één van de eerste van haar collega's – naar huis. In de krant lees ik over de jonge advocaat, medewerker op een van de grote kantoren, die vier dagen per week wilde gaan werken. Zijn vrije keuze werd gerespecteerd maar hij moest wel vergeten, dat hij dan nog partner zou kunnen worden. Die weg was alleen begaanbaar voor iemand die minimaal 1500 declarabele uren per jaar zou maken. (Dat betekent zoiets als zeven declarabele uren per werkdag en dat dwingt dus tot lange werkdagen die voor iets anders geen ruimte laten). Een andere vriendin die een hoge marketingfunctie heeft bij een groot levensmiddelenconcern, vertrekt met haar man en kinderen naar de andere kant van de wereld – naar Australië – in de hoop daar een samenleving te vinden waarin plaats is voor meer dan alleen maar werk. En Robert Reich, minister van arbeid van president Clinton, trok zich terug voor een nieuwe ambtstermijn nadat zijn negenjarige zoontje hem had gevraagd – toen hij weer een keer opbelde dat hij 's avonds niet thuis zou komen – 'Wil je me wakker maken als je thuis komt, ik wil weten dat je er bent.'

Minister van arbeid? Minister van slavernij, zou je eerder zeggen. Er woedt een nieuw soort slavernij in de samenleving. Een dodelijke slavernij. De topman van een van Nederlands grootste banken – zelf een zestiger – stelt wanhopig vast, dat hij steeds vaker medewerkers op hun 45e aan een hartaanval verliest. Japanners kennen zelfs een woord – *karoshi* – voor 'dood door overwerk'. Een oplossing ziet de bankier niet. Ja, het hoofdkantoor heeft tegenwoordig zijn eigen *in house* huisarts, er zijn ruime mogelijkheden voor het opnemen van betaald verlof en tenslotte is er de jaarlijkse kersttoespraak voor een moment van bezinning. Maar de overige 364 dagen regeert de concurrentie dwingend. We verliezen het leven, terwijl we het verdienen.

Ofschoon het woord arbeidstijdverkorting net een plekje heeft verworven in de nieuwe Van Dale, noemt – volgens een recent onderzoek van het FNV – bijna de helft van de Nederlandse werknemers de hoge werkdruk als hun grootste probleem. Hoewel dit verschijnsel vanzelfsprekend alle werknemers treft, is het effect op werkende ouders en hun kinderen het meest ingrijpend. Het is illustratief dat het thans vooral jonge vrouwen tussen de 25 en 35 zijn die in de WAO belanden.

Ik herinner me, dat mijn vader in mijn jeugd 's avonds om half zeven thuis was. Hij was misschien een avond per week weg en een enkele keer op zakenreis. En mijn vader was niet uniek, de vaders – want nog maar een enkele moeder werkte in die tijd – van mijn vriendjes waren 's avonds ook gewoon thuis. Mijn vader sprak ook niet over zijn 'vrije tijd', hij was gewoon thuis. Het begrip vrije tijd maakt van werk 'onvrije tijd', een gevangenis. Het is niet uit te leggen aan de geschiedenisschrijvers van straks dat parallel aan de enorme toename van de welvaart sinds die tijd, ouders steeds minder tijd hadden om hun kinderen op te voeden. Aan het begin van de vorige eeuw ging een kind met zeven jaar naar school, nu is het niet meer uitzonderlijk als een kind van drie maanden naar een crèche wordt gebracht. Gezinnen gaan verschillende malen per jaar met vakantie naar steeds exotischer oorden, twee auto's per huishouden zijn geen uitzondering, huizen bulken van moderne, elektronische apparatuur, maar er is geen tijd voor kinderen. Ooit schetste Aldous Huxley in *Brave New World* de nachtmerrie van een samenleving zonder gezinnen waar iedereen werd opgevoed door het systeem van kinderopvang. Het is een boze droom die bezig is realiteit te worden.

De uitdaging is om ook de aandacht voor elkaar – het kind, de mens – een plaats te geven in de voorspoed en materiële vooruitgang. Er groeit thans in hoog tempo een crèche-generatie op zonder dat de sociologen van deze aan onderzoek verslaafde moderne samenleving, hebben kunnen vaststellen welke gevolgen dat heeft voor het opgroeien van een kind en voor gezinsverbanden. Maar je hoeft geen socioloog te zijn om aan te voelen dat kinderen het liefst bij hun ouders – ouders, niet: moeders – zijn. Altijd. Gebrek aan aandacht, aan emotionele binding op jonge leeftijd heeft een negatief effect op de ontwikkeling van het zelfbeeld. Wat dat betreft werken we massaal mee aan een schadelijk experiment, waarbij vele kleine, gekwetste zielen de grote wereld worden ingebracht. We werken dagelijks mee aan een economie waarin mensen er niet toedoen. Natuurlijk bestaan er voorbeelden van kinderdagverblijven waar kinderen met veel toewijding en creativiteit worden begeleid en verzorgd. Natuurlijk heeft een peuter van drie behoefte aan een vriendje of een vriendinnetje. Maar dat neemt niet weg dat de crèche is ontstaan om de economie te dienen – en niet het kind.

Ouders worden verscheurd tussen hun werk en hun kinderen. De uit nood geboren remedie heet 'kwaliteitstijd': het maakt niet zozeer uit hoeveel tijd ouders en kinderen met elkaar doorbrengen als die tijd maar met werkelijke aandacht wordt benut. In de prak-

tijk betekent dat vooral samen ijsjes eten: ouders en kinderen moeten het 'goed' hebben als zij samen zijn. Maar zo simpel is het niet. Juist moeilijke momenten in relaties vormen karakters. Je kunt een relatie niet beperken tot goede kwaliteitstijd. De boeiende studie van de Oostenrijkse psycholoog Bruno Bettelheim over de kibboetsen in Israël illustreert dat. In de ideale kibboets werden kinderen collectief opgevoed en het contact met hun ouders bleef beperkt tot gezellige momenten. Bettelheim stelde vast, dat deze kinderen sterk op hun omgeving waren gericht maar moeite hadden om zelfstandig hun keuzes – tussen juist en onjuist, goed en kwaad – te maken in de maatschappij. De ontwikkeling van hun 'geweten' bleek achtergebleven. En juist die ontwikkeling is vitaal voor het opgroeien tot verantwoordelijke burgers in een vrije samenleving.

Ouders willen graag anders. Zij willen ook bij hun kinderen zijn. In de Verenigde Staten biedt de website Watch Me! (www.watch-me.com) ouders de mogelijkheid om via camera's in kinderdagverblijven op kantoor te volgen hoe het met hun kinderen gaat en of zij al wakker zijn van hun middagslaapje. De site is zeer populair en dat heeft ongetwijfeld te maken met de behoefte van ouders om de verzorgers van hun kinderen in de gaten te houden, maar het succes van Watch Me! weerspiegelt ook het verlangen van ouders om hun peuters dichtbij te houden. Het is een mooie uitvinding, maar een bezoek aan de site laat je achter met een merkwaardig gevoel over de vooruitgang. Een recent Brits onderzoek wijst uit dat de vierdaagse werkweek in managementkringen 'een verzwegen ideaal' is. Voor een aantrekkelijke functie wordt een hoog salaris verkregen, maar tegelijkertijd een hoge prijs betaald. Op die manier voelen veel ouders – mensen – zich begrijpelijk gevangen in een wereld waaruit geen uitweg mogelijk lijkt. Een verslaggever maakte een reportage over de treinreis die hij op een doordeweekse dag maakte met de intercity van zes uur 's ochtends van Sittard naar Den Haag – en hij had net zo goed de metro kunnen nemen in Londen, Tokyo of New York: 'Loop door het gangpad, en zie ze liggen, zie ze hangen: de slaven die hun slaap hebben verkwanseld voor het slijk der aarde.' Het is een volle trein die deze forenzen 's avonds om negen uur weer terugbrengt. Is dat leven? Het is natuurlijk een cliché, maar niemand wenst op zijn sterfbed dat hij meer tijd op kantoor zou hebben doorgebracht. Waarom kiezen mensen dan toch voor dergelijke banen?

Dergelijke slaventreinen en ook kinderopvang zijn tot mislukken gedoemde antwoorden op een identiteitscrisis. Je bent wat je doet in deze wereld. En dus doe je niet zo maar wat. Vroeger werd identiteit bepaald door dorp, kerk en afstamming. Als je vader een katholieke vioolbouwer was, werd jij dat ook. En als je moeder een protestantse boerin was, had jij dezelfde toekomst. De industriële revolutie bevrijdde de moderne mens en bood hem iets nieuws: keuze. Een mens kan tegenwoordig zelf zijn identiteit kiezen. Helaas zijn we daarbij nog niet verder gekomen dan dingen doen. 'Zijn' is voor de meesten geen identiteit. Die eenzijdigheid verdringt de menselijkheid uit de economie en heeft ook geleid tot een nieuwe achtergestelde klasse: ouders. Ouderschap is immers – ondanks al het luier verschonen, boterhammen maken en naar school toe brengen – bij uitstek een 'zijnsfunctie'.

Als werk je identiteit bepaalt, verklaart dat waarom mensen – voor mannen geldt dit nog sterker dan voor vrouwen – niet makkelijk minder gaan werken. Waarom zij hun geheime verlangen naar een vierdaagse werkweek niet simpelweg afdwingen. Werk geeft levens betekenis en daarom kan op het recept voor de overwerkte samenleving niet simpelweg 'minder werken' staan. Toch begint meer leven met minder werken. En dat kan, zelfs in deze tijd van genadeloze concurrentie. Europeanen hebben gemiddeld zes weken vakantie, Amerikanen twee en toch blijken Europese ondernemingen succesvol met Amerikaanse bedrijven te kunnen concurreren. Minder wer-

ken betekent dus niet dat een bedrijf minder effectief is. Heel veel tijd in organisaties gaat onnodig verloren. Veel mensen reageren verbeten op de problemen die zij nu eenmaal voortdurend in hun werk tegenkomen. Die verbetenheid slurpt tijd. Het klinkt vreemd maar de meest effectieve manier om een probleem op te lossen, is: ontspannen achterover leunen met je benen op het bureau en pauze nemen. Een ideale manier om tijd te besparen, is ook om af te spreken dat op kantoor alleen vóór tien uur en na vier uur wordt vergaderd. Uiteenlopende organisaties boeken geweldige resultaten met die simpele regel.

'Nee zeggen' tegen nog een bijeenkomst of vergadering kan een waardevolle investering zijn – niet alleen in jezelf maar ook in je bedrijf dat op een volgend moment kan profiteren van een werkelijk frisse, creatieve werknemer. Het personeel van het Amerikaanse bedrijf 3M – bekend van de gele plakvelletjes – wordt sinds een paar jaar geacht vijftien procent van de werktijd te lummelen. Lummelen bevordert creativiteit, is de visie van 3M. En jawel, dertig procent van de 50.000 producten die het bedrijf thans maakt, werd in de afgelopen vier jaar ontwikkeld. Internetgoeroe John Perry Barlow schreef als tekstschrijver voor *The Grateful Dead* ooit de fameuze zin: *Too much of everything is just enough.* 'Toen klonk het goed', zegt Barlow twintig jaar later, 'nu geloof ik er niet meer in. Ik heb geleerd dat je de discipline nodig hebt om "nee" te zeggen. Dat is niet makkelijk. Juist als ik heb besloten dat ik meer dan genoeg te doen heb, gaat de telefoon en biedt iemand mij iets aan dat ik niet kan weigeren. Maar dan stel ik mijzelf een belangrijke vraag: "Hoe ver kan ik mijzelf uitrekken voordat ik er niet meer ben?"'

Dat – voor velen herkenbare – uitgeperste gevoel wordt mede veroorzaakt door de strenge scheiding die in deze eeuw is ontstaan tussen werk en thuis. Die scheiding is een ongelukkig product van de industriële revolutie. Voordien waren werk en thuis rondom boerderij en dorp nauwelijks gescheiden. Sterker nog: werk en leven waren niet gescheiden. En zijn nog niet gescheiden in grote delen van de wereld. Campagnevoerders staan op de bres om kinderarbeid te bestrijden, maar veruit het grootste deel van de werkende kinderen in ontwikkelingslanden werkt samen met hun ouders op het platteland of in de huishouding. Het gaat er niet om dat leven – vaak een harde strijd om het bestaan – te idealiseren, maar als het om menselijkheid gaat scoort die eenvoudige plattelandseconomie in elk geval niet lager dan onze moderne economie. Kinderarbeid is niet het probleem – werken, leven en leren kunnen heel goed hand in hand gaan. Uitbuiting en 'mishandeling' zijn de misstanden die moeten worden bestreden. En niet alleen in India of Nigeria maar ook in die kantorenparken aan de rand van de moderne stad.

Het is illustratief dat vele stammenculturen geen woord voor 'werk' kennen. Het lelijke woord 'job', dat ook hier zijn intrede heeft gedaan, verwijst zelfs oorspronkelijk naar een vervelende klus. In de moderne maatschappij ben je bevoorrecht als je vanaf een hoge verdieping van je spiegelwandige kantoor de omgeving van je huis kunt zien. En andersom zijn kantoren voor de thuisblijvers – kinderen – verafgelegen, ontoegankelijke plekken. Van de belofte dat de technologie werk en thuis weer bij elkaar zal brengen, komt nog niet veel terecht. Voorlopig hebben faxen, mobiele telefoons en e-mail vooral tot gevolg dat er – nu ook thuis – méér werk wordt gedaan. Het werk dringt het privéleven binnen zonder dat de technologie het privéleven meer ruimte biedt in het werk. De technologie maakt mensen tot een mobiel kantoor waardoor de vraag rijst of zij nog ooit thuis zijn?

Thuis komen is ook al moeilijk omdat dan twee werelden botsen. De wereld van competitie en egoïsme, van nemen en winst botst met de wereld van relaties en liefde, van geven en zelfopoffering. Dat is een pijnlijk conflict waaruit maar één uitweg mogelijk is: ander werk. Werk gaat niet alleen over dagelijks brood, ook over dagelijk-

se zingeving. Het grootste taboe is daarom om het werk weer terug te brengen bij de liefde. Hordes mensen zijn dagelijks bezig met werk dat hun hart niet heeft. Met de productie van auto's en blikjes frisdrank waarvan er al te veel zijn. Met het voorbereiden van fusies die misschien tot hogere beurskoersen leiden maar niet tot gelukkiger mensen. Met produceren van producten die niet gezond voor mensen zijn.

Misschien wordt het tijd om er niet meer omheen te draaien en eerlijk tegenover onszelf te zijn. Hoe lang moeten we nog doorgaan met deze onbezielde manier van werken en produceren? Priester Matthew Fox – auteur van *The Reinvention of Work* – preekte enkele jaren geleden in een stad in de Amerikaanse staat Michigan daags nadat daar een autofabriek was gesloten: 'Allereerst betuig ik mijn medeleven aan al diegenen die hierdoor zijn getroffen. We zullen samen moeten staan om een sociaal vangnet te creëren. Maar ik wil vandaag ook iets anders zeggen. Misschien is hier wel meer aan de hand, dan alleen het verloren gaan van de inkomens van een groep mensen. Misschien moeten we ons vandaag gezamenlijk de vraag stellen of we wel meer auto's nodig hebben. Er zijn al honderden miljoen auto's die tezamen een groot deel van de problemen op de planeet veroorzaken. Je kunt natuurlijk zeggen: we hebben hier nu eenmaal altijd auto's gemaakt, maar als we dieper doordenken, moeten we ons afvragen welk werk Moeder Aarde thans van onze generatie vraagt. En wat voor werk vragen toekomstige generaties van ons? Eerlijk gezegd denk ik niet, dat het dan gaat om meer auto's.'

Het vergt moed om die confrontatie aan te gaan. Het vergt bovendien de overtuiging dat elk mens een eigen, unieke bijdrage te geven heeft. Dat niemand de baan hoeft te vervullen die door een ander is bedacht. Het woord 'beroep' is te herleiden op een misschien verheven maar treffend begrip: roeping. Als wij werkelijk naar onze innerlijke roeping zouden luisteren, hoeveel van ons zouden dan auto's of colablikjes gaan maken? Wie zou dan lange dagen in een kantoor slijten met als enkel doel de beurskoersen te zien stijgen? Wanneer onze professie – letterlijk: publieke declaratie van wie wij zijn en waarvoor wij staan – overeenkomt met onze innerlijke roeping, dan doen we vanzelf wat goed is voor onszelf, onze kinderen en voor de wijde samenleving. Als je werk maakt van je roeping, vloeien passie en liefde als vanzelf. Zoals het ouderschap een dienst is aan een nieuwe generatie, zo hoort dat eigenlijk te gelden voor elk werk. Ooit was werken 'overleven' – er was geen keuze. Wij hebben de keuze – en de mogelijkheden – om iets toe te voegen. Als dat waardevol is, zal het ook onze eigen levens verrijken en het zal ons bevrijden van het keurslijf van stress dat ons nu beknelt. Zulk werk is niet gescheiden van het leven omdat het levenswerk is. Geen werk voor standbeelden of geschiedenisboekjes, maar werk dat levens vervult en inspireert. En het vreemde is dat – als je leeft – het ook niet meer gaat over het aantal uren dat je 'werkt'. Het is een kleine maar wezenlijke stap: van werk als prestatie naar werk als dienst, van werk voor ik naar werk voor wij. Dat werk draagt bij aan een menselijke economie. Dat werk is je leven.

9 DE REVANCHE VAN DE GEEST

Wij zijn ontdekkingsreizigers en de meest dwingende grens van onze tijd is die van het menselijk bewustzijn.

– Edgar Mitchell, bemanningslid Apollo 14

In de zomervakantie ben ik vaak in Frankrijk. Op een plek waar 's avonds in de wijde omgeving nauwelijks kunstlicht is. Vrijwel elke avond word ik daar met mijn eigen bestaan geconfronteerd. Soms lig ik op mijn rug te kijken naar de overweldigende sterrenhemel. Ik kijk naar sterren die de atomen hebben voortgebracht waaruit ik ben gemaakt.

Zonder sterren, geen ik.

Ik kijk naar sterrenlicht dat miljoenen jaren geleden op weg is gegaan. De ster die ik nu wél zie, bestaat misschien al lang niet meer. Het is een schouwspel dat mijn bewustzijn niet kan bevatten. De theorie van de *Big Bang* vertelt mij, dat het universum is ontstaan uit één oerknal, één explosie van energie. Maar als ik naar boven kijk, naar het heldere spoor van de melkweg weet ik geen raad met de oneindigheid. *Wat* zie ik? En waartoe díent het?

Voor mij ligt in die oneindige sterrenhemel de zin van ons bestaan verborgen. Onder die sterren besef ik dat economische groei – het verzamelen en verhandelen van nog meer materie – geen antwoord biedt op de diepste levensvragen. Het heelal daagt ons bewustzijn uit. Van dat bewustzijn – dat de mens uniek maakt in de evolutie – gebruiken we thans bewust tien procent. Misschien vijftien procent. In de overige vijfentachtig of negentig procent liggen de antwoorden en verklaringen op de vragen die de mensheid – ondanks alle materiële vooruitgang – nog niet heeft kunnen beantwoorden. Als we dat willen, staan we aan de vooravond van een periode van geestelijke groei die ons materiële bestaan in een heel nieuw daglicht zal stellen.

Het is bekend dat astronauten – die van onze soort fysiek het dichtst bij de oneindigheid zijn gekomen – bewustzijnsverruimende ervaringen ondergaan. U kent waarschijnlijk het effect van een vliegreis en het uitzicht van boven het wolkendek op de menselijke prestaties op het land. Het is de eerste keer een bijzonder moment om alles wat in het dagelijks leven groot en problematisch is vanuit de lucht als nietig te beschouwen. Maar die ervaring valt in het niets bij wat astronauten meemaken als zij vanuit de ruimte de aarde – hun planeet – aanschouwen als een blauwe bol. Het is niet verwonderlijk dat één van de bemanningsleden van de Apollo 14, Edgar Mitchell, in 1973 in de Verenigde Staten een instituut oprichtte dat zich verdiept in de ontwikkeling van het bewustzijn. Want dát was voor Mitchell als zesde bezoeker van de maan wel duidelijk: het universum roept diepe vragen op over de menselijke geest.

Wij weten niet veel raad met de toekomst. Onze toekomstvisies zijn projecties. En het probleem van die projecties is dat zij doorgaans sterk worden beïnvloed door het bestaande. Als de huidige samenleving wordt gekenmerkt door het samenspel van technologie, communicatie en markteconomie, is het gangbare beeld van de 21e eeuw: méér technologie, méér communicatie en méér markt. Daarbij komt dan nog dat snelheid méér snelheid wordt. En dus is de toekomst vooral een – versneld – verlengde van het heden.

Maar deze toekomstbeelden laten het mysterie van het bewustzijn buiten beschouwing. De afgelopen eeuwen heeft de mens zich enthousiast beziggehouden met het ontdekken van alles wat je kunt zien of vasthouden. De overweldigende vraag naar het 'waarom' van het bestaan werd gemakshalve terzijde geschoven. Democratie, technologie en markteconomie bieden geen antwoord op die vraag. Maar dat betekent niet dat de evolutie aan die vraag ontkomt. De vermaarde, aan zijn rolstoel en spraakcomputer gekluisterde, natuurkundige Stephen Hawking zegt: 'Ik geloof niet in de science fiction van *Star Trek* waarin – 400 jaar van nu – de mensen in essentie dezelfde zijn'. Deze opmerking treft vrijwel alle science fiction. Steeds weer staan ongelooflijke technologische vindingen centraal in een wereld die verstoken blijft van nieuwe sociale doorbraken. Hawking voorziet daarentegen dat biologische systemen zich zullen blijven ontwikkelen om de elektronische voor te blijven.

Het bewustzijn is de meest voor de hand liggende richting voor de ontwikkeling van die biologische systemen – de mens voorop. Vooralsnog is een wolkenkrabber bouwen voor de mens eenvoudiger dan doordringen in zijn eigen bewustzijn. De mens voelt zich meer thuis voor de televisie dan in zijn eigen belevingswereld. Maar hoe je het ook beschouwt, meer dan driekwart van het menselijke leven speelt zich onbewust af. Ondanks de talenten waarmee we de ruimte bevaren, dóen we voor het grootste deel maar wat. Met alle gevolgen van dien. Conflicten, armoede, honger, oorlog, eenzaamheid, verdriet…

De geschiedenis biedt niettemin hoop. De evolutie wordt gekenmerkt door trendbreuken. Problemen leiden steeds naar nieuwe oplossingen. Ooit – miljoenen jaren geleden – was zuurstof een giftig gas dat werd geproduceerd door het eerste bacteriële leven op Aarde. Het hoopte zich op in de atmosfeer en dreigde dat prille leven te verstikken. Je zou kunnen zeggen dat dat een eerste gigantische milieucrisis was. De redding kwam door de ontwikkeling van organismen die zuurstof juist opnamen. Ze gingen 'adem halen', leven van zuurstof. Er zijn meer voorbeelden. Toen jagen en trekken onhandig werd voor de groeiende volkeren, kwam de landbouw. Het oogsten van akkers maakte het mogelijk voor mensen om zich op één plaats te vestigen. En de industrialisatie van de vorige eeuw was óók een antwoord op de sociale beklemming van de feodale agrarische samenleving rondom kleine dorpen met veel sociale controle. Mét de industrie kwam het vrije leven van de stad. De industriële revolutie bracht mensenrechten, democratie en zelfs de verzorgingsstaat, maar inmiddels loopt de materiële vooruitgang vast in sociale

vervreemding. En aan de andere kant smoort de consumptiemaatschappij in wereldwijde vervuiling. Ofwel: de industrialisatie creëert thans meer problemen dan zij oplost. Het is nauwelijks voorstelbaar dat Star Trek – dus méér technologie en communicatie – oplossingen biedt voor die ernstige vraagstukken.

Het ligt meer voor de hand dat Albert Einstein nog een keer gelijk krijgt: problemen kunnen niet worden opgelost op hetzelfde niveau waarop zij zijn gecreëerd. Zoals de bacteriën die zichzelf transformeerden tot ademende organismen, moet het leven steeds doorgroeien naar nieuwe niveaus om verder te kunnen. Verdieping van het bewustzijn zou wel eens de oplossing kunnen blijken voor de huidige problemen van de mensheid. Misschien zijn milieuvervuiling, overbevolking en de tegenstelling tussen arm en rijk niet de grote uitdagingen van onze wereld. Misschien ligt het antwoord op die uitdagingen verborgen in de houding waarmee de mens de wereld tegemoet treedt. Ofwel, in zijn bewustzijn.

Voor Freud werd de mens bepaald door elementaire, materiële driften – de behoefte aan voedsel, seks en veiligheid. Materie biedt inderdaad veiligheid. Maar meer materie biedt niet méér veiligheid. En méér geld maakt niet gelukkiger. De ernstige problemen van de moderne beschaving zouden wel eens te wijten kunnen zijn aan het feit dat de voortgaande materiële ontwikkeling niet gepaard is gegaan met spirituele ontwikkeling. De externe evolutie vraagt om een interne evolutie. Dat was het element dat Abraham Maslow toevoegde aan de 'defensieve' Freudiaanse behoeften: de mens zoekt betekenis, zingeving; hij streeft naar bewustzijnsgroei, naar zelfverwezenlijking.

Geestelijke ontwikkeling als doel van de mensheid is natuurlijk geen nieuwe visie. Het thema leeft al zesduizend jaar. Verlichte geesten als Lao Tse, Confucius, de schrijvers van de Indiase Upanishads en Rig Veda, Boeddha, Socrates, Plato, Mozes, Christus en Mohammed, zij

hebben er allemaal hun leven aan gewijd. Maar zij waren enkelingen in hun tijd. Het informatietijdperk zorgt ervoor dat het bewustzijn nu meer dan ooit op de agenda van de mensheid staat. Een steeds groeiend communicatieweb rijgt miljarden individuen aaneen. Mensen beïnvloeden en inspireren elkaar steeds sneller en vaker. En dat betekent dat inzichten veel makkelijker hun weg vinden. Anders gezegd: Jezus beschikte niet over CNN.

Een gevolg van de ontwikkeling van dit wereldbrein is ook, dat misstanden onmiddellijk worden ontmaskerd. Kosovo, Indonesië en kleermaker Gümus prikkelen het publieke bewustzijn en stimuleren daarmee sociale verandering en vernieuwing. De wereldwijde fusiegolf in het bedrijfsleven geeft – opmerkelijk genoeg – een zelfde impuls. Onderzoek wijst uit dat driekwart van de problemen in organisaties voortkomt uit slechte communicatie. Fusies dagen mensen uit om beter met elkaar te communiceren. Beter te luisteren en begrijpen. Op die manier dwingt óók de mondiale economische ontwikkeling – die natuurlijk bij uitstek materieel is – tot bewustzijnsgroei.

De boeiende experimenten van de Britse biochemicus Rupert Sheldrake wijzen erop dat er zoveel meer mogelijkheden van communicatie zijn dan wij thans beseffen. Sheldrake heeft laten zien dat als een rat in een laboratorium leert om zijn weg te vinden door een doolhof, andere ratten in een ander laboratorium heel ergens anders hetzelfde vermogen veel sneller ontwikkelen. En wat te denken van de hond die altijd op de deurmat ligt als zijn baas thuiskomt. Ook als die baas – omwille van het experiment – steeds onverwacht op een ander moment thuis komt. Sheldrake heeft ook laten zien dat telepathie tussen mensen meer is dan toeval en hij is ervan overtuigd dat we deze talenten bewust kunnen ontwikkelen. Met andere woorden: dat wij ons bewustzijn kunnen vergroten.

Duizenden jaren is de menselijke geest gevangen gehouden door het patriarchale streven naar veroveren en heersen. Riane Eisler

schrijft in haar boek *De kelk en het zwaard*: 'Onze geest is in zijn ontwikkeling geremd en onze harten zijn verdoofd geraakt. En toch is ons streven naar waarheid, schoonheid en rechtvaardigheid nooit helemaal verdwenen. Als we ontsnappen uit deze ketenen, zullen onze geesten en harten worden bevrijd en hetzelfde zal gebeuren met onze creatieve fantasie.' Zelfsturing is de logische volgende stap in de ontwikkeling van de mensheid. Zelfsturing is de nieuwe naam voor vrijheid. Steeds meer zullen mensen zelf hun eigen leven gaan vormgeven. Eeuwenlang is externe sturing het model geweest. Er waren regels die men moest volgen. En examens en politie waren middelen om gehoorzaamheid af te dwingen. Dat 'totalitaire' systeem heeft de voorwaarden geschapen voor een volgende fase in de evolutie. Je moet immers eerst wegen aanleggen om vervolgens op die wegen te kunnen sturen. Ofwel: het ontdekken van de mogelijkheden gaat vooraf aan het kiezen van de mogelijkheden. De tijd breekt aan dat de geest kan ontsnappen aan de instituten, organisaties, structuren en systemen. De huidige ontwikkeling van economie, technologie en maatschappij brengt de autonomie van de mens steeds dichterbij. De moderne mens heeft veel meer kans dan voorgaande generaties om zijn eigen leven in te richten. De mens staat voor een 'revanche van de geest'. Dat is de piek van Maslow's piramide: de zelfverwezenlijking. Het bewustzijn onderscheidt de mens van andere levende wezens. De mens is herkenbaar uniek en individueel. En dat unieke wil hij verwezenlijken. Dat kan de volgende fase van de evolutie zijn: de groei naar een bewust wezen dat zichzelf stuurt.

Als bewustzijnsgroei het kenmerk van de toekomst wordt, zal dat een ingrijpend effect hebben op de wijze waarop wij de wereld zullen inrichten en organiseren. Bij mondialisering denken we vandaag alleen aan de economie, aan materie. Het is een uitdaging om ons een voorstelling te gaan maken van geestelijke, spirituele mondialisering en de effecten daarvan op mens en maatschappij. Zo komt de mens op het geestelijke pad tot het besef dat elk individu, elk schepsel onderdeel is van een groter geheel. Zoals economische groei concurrentie voedt, zo voedt geestelijke groei samenwerking en het gevoel van verbondenheid. Individuele spirituele ontwikkeling op grote schaal – in tegenstelling tot de collectieve, massahysterie van religies – voegt een nieuwe dimensie toe aan de evolutie. Dat betekent nog niet dat het paradijs op komst is. Het betekent wel dat de wereld er anders uit gaat zien. Minder accent op heerschappij en macht, meer ruimte voor zelforganisatie. Minder winnen óf verliezen en meer spontane synergie op weg naar een gemeenschappelijk resultaat. Meer zelfsturing in onderwijs en gezondheidszorg, minder standaardles en standaardzorg. Meer technologie, maar ook meer menselijke communicatie – telepathie bijvoorbeeld. Ongetwijfeld zijn er robotten in onze toekomst, maar waarom zouden we straks mobiel bellen als we elkaars gedachten kunnen lezen?

De groei van het bewustzijn kan de wereld ingrijpend veranderen. Het is een perspectief dat vanuit het huidige wereldbeeld moeilijk is voor te stellen. Maar de boeren in de agrarische samenleving van een paar honderd jaar geleden konden zich ook niet voorstellen dat iedereen zou kunnen lezen en schrijven. En toch werd dat de norm in het industriële tijdperk. Zo kan 'bewustzijn-alfabetisme' straks ook universeel zijn. De stortvloed van spirituele lectuur in de boekwinkels en het snelgroeiende aanbod van workshops en cursussen kondigt die toekomst aan. Al die lezers en cursisten zoeken meer in hun leven dan materiële welvaart – ook al is dat voor velen niet meer dan een voorzichtige verkenning. Die ontwikkeling schetst ook wat onze eigen bijdrage kan zijn. We kunnen onszelf de tijd en ruimte geven om meer naar ons innerlijk te luisteren. We kunnen actief aandacht geven aan die projecten en initiatieven die we herkennen als de vooruitstrevende voorlopers. Die we herkennen als de mogelijkheden van straks. Die ontwikkelingen maken de toekomst. Men-

sen hebben altijd de dingen gecreëerd die zij zich eerst verbeeldden. We zouden de eerste foto's die vanaf de Maan van de Aarde werden gemaakt, kunnen zien als geboortebeelden van een nieuwe evolutiefase. De geboorte van de verdieping van het bewustzijn. Op zijn terugweg naar de Aarde werd astronaut Edgar Mitchell bevangen door de sensatie van universele verbondenheid. Een blauwe bol met eigen organen en aderen. Een onmiskenbare eenheid die uitstijgt boven de tegenstellingen die ons leven zo kwellen. Mitchell zei: 'Het goddelijke was bijna tastbaar. Ik besefte dat het leven in het universum geen ongeluk is als gevolg van toevallige gebeurtenissen.'

Misschien hoef je niet door de ruimte te reizen om dat te beseffen? Misschien zijn donkere Franse zomernachten al voldoende? Uiteindelijk geldt wat Oosterse meesters al zo lang verkondigen: 'De grootste reis die wij kunnen maken, is de reis naar binnen'. Die reis begint met voelen, luisteren, kijken, beleven en ervaren. Met soms een moment te nemen in het drukke leven om de toekomst uit te nodigen. Om te ontdekken dat geluk iets anders is dan materie of bezit. Om te ervaren dat gezondheid allereerst een individuele, innerlijke beleving is. Wie die reis begint, verandert niet alleen zijn eigen leven, maar draagt een steentje bij aan een andere, menselijker wereld.

Ik geloof niet in de onvermijdelijkheid van vooruitgang. Ik geloof alleen in verandering.

– Gerald Taylor

EPILOOG: OMDAT MENSEN ERTOE DOEN

Dit boek vloeide voort uit een omslagverhaal van Ode. We wilden weten hoe de economie haar machtsgreep heeft kunnen doen. Waarom vrijwel alles tegenwoordig in het teken staat van groei, winst, groter en meer. Waarom geld wél telt, en mensen meestal niet. Die zoektocht leidde tot het simpele inzicht, dat de huidige staat van de wereldeconomie niet het gevolg is van een toevallige samenloop van omstandigheden, maar een direct resultaat van menselijke keuzes en besluiten. De geldende regels hebben ons niet gemaakt, wij hebben die regels gemaakt. En dat betekent dat je ook nieuwe, andere besluiten kunt nemen om andere gevolgen te bewerkstelligen. Het is goed mogelijk om met een aantal ingrijpende wijzigingen van de economische regels het huidige – onmenselijke – proces van mondialisering om te buigen in de richting van een wereldeconomie waarin mensen ertoe doen. Een nieuwe methode van berekening van het nationaal inkomen die ook mens en natuur waardeert, zal de maatschappij helpen afkicken van de verslaving aan economische groei. De invoering van rente is misschien wel een van de ongelukkigste keuzen geweest van onze voorvaderen en de invoering van rentevrije valuta zal duidelijk maken, dat de samenleving beter en harmonieuzer kan functioneren als geld niet aan rente is gekoppeld. Schulden kwijtschelden is een terugkerende verplichting voor crediteuren en is een voorwaarde voor rechtvaardigheid. De basis van handel is ruilen, wederkerigheid en dat is wat anders dan de huidige, wereldwijde exportstrijd. Belastingen helpen om de economie te sturen. Arbeid belasten is onmenselijk. Consumptie belasten beschermt de

natuur. En een belasting op het internationale kapitaalverkeer brengt veel geld op voor de ontwikkeling van de Derde Wereld. Tenslotte zullen wijzigingen van het vennootschapsrecht de uit de hand lopende invloed van multinationale ondernemingen beteugelen.

Het is een militante agenda, maar je kunt jezelf toch moeilijk een radicale revolutionair noemen als je de mens, élke mens – ten koste van de macht van het grote geld – vooruit wilt helpen. Het is een agenda die ook makkelijk moedeloos maakt. Het is nu nauwelijks voorstelbaar, dat de geweldige, heersende belangen zullen wijken voor nieuwe ideeën. Je bent altijd geneigd te denken dat voortgaan op de ingeslagen weg onvermijdelijk is. Dat mondialisering en amerikanisering onomkeerbare processen zijn. Maar voortgaan op de ingeslagen weg is niet onvermijdelijk, verandering is onvermijdelijk.

Ik heb me vaak geprobeerd voor te stellen hoe het geweest moet zijn om op een zolderkamer in Praag of Moskou te dromen over een vrije wereld. Hoe moeilijk het moet zijn geweest om dat geloof te koesteren, terwijl de 'onvermijdelijke' werkelijkheid beneden op straat lag. Hoe extra moeilijk dat was omdat je alleen, heel voorzichtig, tegen je vrienden over je droom kon fluisteren. Maar er is veel gefluisterd en uiteindelijk ook hardop gezegd en geschreven en die kracht heeft een betonnen muur doen bezwijken. Dát was onvermijdelijk. En zo is het ook onontkoombaar, dat de grove ongelijkheid en onrechtvaardigheid in de huidige wereld wordt recht gezet. Het zal niet zo blijven, dat enkelingen zich schaamteloos verrijken ten kosten van miljoenen armen. Het zal niet zo blijven, dat de verschillen tussen Noord en Zuid – maar ook tussen de bewoners van de rijke landen onderling – voortdurend groter worden. Het zal niet zo blijven, dat op effectenbeurzen een kansspel wordt gespeeld dat niets meer te maken heeft met het gewone leven. Het zal niet zo blijven, dat wij dat schouwspel onbekommerd aanzien in de hoop dat we ook een graantje mogen meepikken.

Dit is meer dan een zolderkamerdroom. Weet je nog, dat het algemeen kiesrecht ruim een eeuw geleden niet bestond? Dat ooit iemand een kerk spleet door een document op een deur te spijkeren? Dat sombere toekomstdenkers in de negentiende eeuw straten met metershoge paardenstront voorspelden? Dat ooit – miljoenen jaren geleden – zuurstof een giftig gas was dat het leven op Aarde dreigde te verstikken en dat de mens zijn bestaan te danken heeft aan organismen die transformeerden en die zuurstof gingen opnemen? De vraag is niet óf verandering komt, de vraag is wánneer. En op het antwoord op die vraag hebben wij invloed. We kunnen zelfs meer doen dan fluisteren, want ideeën zijn vrij in onze wereld – overigens ook een verworvenheid die te danken is aan verandering. De ideeën die zijn bijeengebracht in dit boek, groeien al. Er zijn al veel dikkere, gedetailleerdere boeken aan gewijd. Er zijn websites, demonstraties en conferenties.

Er bestaat gelukkig niet slechts één weg naar verandering. Nieuwe ideeën komen gelijktijdig in allerlei vormen die samensmelten en zich vermenigvuldigen. Veranderingen hebben tijd nodig. Maar de hervorming van de wereldeconomie is al begonnen. Het is aan mensen om leiderschap te tonen en dat proces vaart te geven. Om een nieuwe werkelijkheid van morgen te maken. Dat is geen zelfoverschatting. De mens is niet oppermachtig en allesbepalend. Maar elk mens kan in zijn eigen leven zeggen en doen wat hij goed acht. Die invloed telt en bepaalt. Natuurlijk geldt altijd de waarschuwing van Gandhi om niet 'te dromen van systemen die zo perfect zijn dat niemand meer goed hoeft te zijn'. De verandering gaat niet alleen over uiterlijke regels maar juist ook over een innerlijke mentaliteit. Er is meer nodig dan een paar nieuwe afspraken om hebzucht te beteugelen. Maar innerlijk huiswerk ontslaat niet van de morele plicht om je stem te verheffen als je onrecht ziet. En wie ziet dat niet? Wie kiest er voor om blind te zijn?

Elk eigen antwoord vraagt om een combinatie van moed, geduld en hoop.

De moed om te zeggen dat de keizer geen kleren aan heeft als iedereen dat niet wil zien. De moed om met kwetsbaarheid en authenticiteit datgene te zeggen dat niemand nog heeft durven zeggen.

Het geduld om frustratie, teleurstelling en verzet te overwinnen. Het geduld van de Praagse zolderkamer om vast te houden aan het ideaal terwijl de werkelijkheid zich weerbarstig toont.

En hoop. Hoop is niet naïef maar functioneel. Hoop is nodig om de kracht te vinden om nieuwe mogelijkheden te verwezenlijken. Om problemen op te lossen en dilemma's te doorbreken. De hoop om een andere toekomst te maken.

Omdat mensen ertoe doen.

BRONNEN

INLEIDING

Arundhati Roy: The Greater Common Good. In *Outlook 1999*

HOOFDSTUK 1

Richard Douthwaite: *The Growth Illusion*, Green Books, 1999

Jonathan Rowe & Judith Silverstein: The GDP Myth. In *The Washington Monthly*, maart 1999

Clifford Cobb, Ted Halstead & Jonathan Rowe: Nationaal inkomen: een bizar product. In *Ode*, juli/augustus 1996

Bill McKibben: *Hope, Human and Wild*, Little Brown, 1995

HOOFDSTUK 2

Bernard Lietaer: *The Future of Money*, Random House, 2000

HOOFDSTUK 3

Michael Rowbotham: *The Grip of Death, A study of modern money, debt slavery and destructive economics*, Jon Carpenter, 1998

Ann Pettifor: IMF and World Bank - Soviet style Banks. In *The Guardian*, 19 september 2000

Will Hutton: Debt-relief campaign Jubilee 2000 can now claim its great victory, thanks to Leviticus. In *The Observer*, 3 oktober 1999

Revista, *Renancr Indiavista*, nummer 7

HOOFDSTUK 4

Paul Hawken: *N30*. Ondermeer via internet. Ook in *Ode 31,* maart /april 2000: 'Seattle, 30 november 1999'

Colin Hines: Localization, A Global Manifesto. *Earthscan 2000*

Lori Wallach en Michelle Sforza: *Whose Trade Organisation?* Public Citizen, 1999

Michael Rowbotham: *The Grip of Death, A study of modern money, debt slavery and destructive economics*, Jon Carpenter, 1998

HOOFDSTUK 5

Geoff Mulgan: *Life after Politics*, Fontana Press, 1997

Alvin & Heidi Toffler: 21st Century Democracy. In *New Perspectives Quarterly*, herfst 1992

Eckart Wintzen: Een duurzame vrije markt. In *Ode*, januari/februari 1996

Howard M. Wachtel: Trois taxes globales pour maîtriser la spéculation. In *Le Monde Diplomatique*, oktober 1998

Heinz Stecher: Time for a Tobin Tax?, *Oxfam GB,* mei 1999

HOOFDSTUK 6

Paul Hawken: *The Ecology of Commerce*, HarperBusiness, 1993

Kalle Lasn: *Culture Jam, The uncooling of America*, William Morrow, 1999

David Harris: *The Last Stand, The war between Wall Street en main street over California's ancient redwoods*, Random House, 1995

HOOFDSTUK 7

Ivan Illich: *Medical Nemesis*, Random House, 1976

Lynne McTaggart: *What Doctors Don't Tell You*, Thorsons, 1996

Andrew Weil: *Spontaneous Healing*, Alfred A. Knopf, 1995

John Robbins: *Reclaiming Our Health*, H.J. Kramer, 1996

Walter A. Brown: The Best Medicine. In *Psychology Today*, september/oktober 1997, *New Scientist*, 30 maart 1996, *The Ecologist*, november/december 1996, *World Watch*, november/december 1996

Duurzame risico's: een blijvend gegeven, rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid, 1994

The Organic Farming Sourcebook, The Other India Press, 1996

Financiële waardering van de milieuschade door de Nederlandse landbouw, rapport van het Centrum voor energiebesparing en schone technologie, 1996

Op zoek naar duurzame landbouw, rapport van adviesbureau Berenschot, 1989

Christopher Flavin & Nicolas Lenssen: *Power Surge*, Norton, 1994

Hermann Scheer: *Sonnen Strategie*, R.Piper & Co., 1993

Eurec Agency: *The Future for Renewable Energy*, James & James, 1996

HOOFDSTUK 8

Jurriaan Kamp: Je werk of je leven. In *Ode*, 28 september/oktober 1999

E.F. Schumacher: Small is Beautiful, Blond & Briggs 1963

Bill McKibben: The End of Growth. In Mother Jones november /december 1999

HOOFDSTUK 9

Arnold Cornelis: *De logica van het gevoel*, Stichting Essence, 1997

Peter Russell: *The White Hole in Time*, Aquarian Thorsons, 1992

Deepak Chopra: *Ageless Body, Timeless Mind*, Harmony, 1993

Riane Eissler: *De kelk en het zwaard*, Entheon, 1997

Jon Spayde: The New Renaissance. In *Utne Reader*, januari/februari 1998

Roger Walsh (ed.): *Paths Beyond Ego*, Tarcher Putnam, 1993

Duane Elgin: *Global Consciousness Change*, www.awakeningearth.org

WAT DE ANDERE MEDIA (NOG) NIET HAALT...

Wie de krant opslaat of de televisie aanzet komt tegenwoordig nauwelijks verder dan beursrecords en miljardenfusies. Welk medium je ook raadpleegt, je komt vooral hetzelfde tegen. Maar er leeft gelukkig meer in de samenleving dan waarover de gevestigde media berichten. Op allerlei plekken ontspruiten vernieuwende initiatieven die het leven rijker, leuker en vervullender maken. Initiatieven die de weg zoeken naar een andere wereld van morgen waarin meer telt dan geld.

Jurriaan Kamp is oprichter en hoofdredacteur van het tijdschrift **Ode**: "Wij zijn vijf jaar geleden met Ode gestart om u kennis te laten maken met die vernieuwing. Ode is het opinieblad dat u de inspiratie biedt, inspiratie voor werkelijk andere manieren van leven, werken en organiseren. De stem van Ode is het geluid van optimisme".

Maak kennis met Ode en stuur ons de kaart die u in dit boek aantreft. Of neem contact met ons op, 0900- ik bel Ode (45235633), ode@ode.nl of bezoek ons op www.ode.nl.

... MAAR WEL DE TOEKOMST BEPAALT.